

Національний технічний університет України
"Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського"
Факультет соціології і права
Кафедра історії ФСП

До захисту допущено

Завідувач кафедри _____

" ____ " _____ 2026 р.

МАГІСТЕРСЬКА ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття ступеня магістра

за освітньо-науковою програмою "Європейські студії"

спеціальність 032 Історія та археологія та 033 Філософія

на тему: "Філософія політичної ідеології та її вплив на соціально-політичні трансформації в Італії між Першою та Другою світовими війнами"

Виконав: здобувач 2 курсу, групи СІ-41мн

Коваленко Олександр Ігорович _____

Науковий керівник:

Кандидат історичних наук, доцент Перга Юрій Миколайович _____

Кандидат філософських наук, доцент Гераськов Сергій Вадимович _____

Рецензент: _____

Київ – 2026

РЕФЕРАТ

Магістерська дисертація присвячена дослідженню філософських засад політичних ідеологій міжвоєнної Італії та їх впливу на соціально-політичні трансформації у 1918–1945 рр. Дисертація виконана Коваленком Олександром Ігоровичем, здобувачем 2 курсу групи СІ-41мн Факультету соціології і права КПП ім. Ігоря Сікорського за освітньо-науковою програмою "Європейські студії".

Обсяг роботи: 107 сторінок основного тексту. Список використаних джерел містить 119 позицій. Робота містить вступ, чотири основні розділи з підрозділами, загальні висновки та список джерел.

У роботі досліджено інтелектуальні витоки фашизму в ідеях Сореля, Парето та Міхельса; проаналізовано філософію "актуального ідеалізму" Джованні Джентіле як теоретичне підґрунтя тоталітарної держави; розглянуто антифашистську думку Антоніо Грамші та Бенедетто Кроче; з'ясовано механізми практичного втілення ідеології у корпоративній державі, системі масової мобілізації та культурній політиці режиму; досліджено різноманітні форми опору фашистській гегемонії; проведено порівняльний аналіз італійського фашизму з іншими формами фашистських рухів у Європі; розглянуто гендерний, економічний, релігійний та культурно-мистецький виміри ідеології.

Ключові слова: фашизм, політична ідеологія, міжвоєнна Італія, Муссоліні, Джентіле, Грамші, Кроче, корпоративна держава, гегемонія, масова мобілізація, тоталітаризм, актуальний ідеалізм, пасивна революція, естетизація політики.

ABSTRACT

The master's thesis is devoted to the study of the philosophical foundations of political ideologies of interwar Italy and their impact on socio-political transformations during 1918–1945. Written by Oleksandr Kovalenko, student of group SI-41mn, Faculty of Sociology and Law, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute, under the educational programme "European Studies".

Volume: over 107 pages of main text. The list of sources contains 119 items. The work consists of an introduction, four main chapters with subsections, general conclusions, and a list of sources.

The thesis examines: the intellectual origins of fascism in the ideas of Sorel, Pareto and Michels; the philosophy of "actual idealism" by Giovanni Gentile; the anti-fascist thought of Antonio Gramsci and Benedetto Croce; mechanisms of ideological implementation in the corporate state, mass mobilization and cultural policy; various forms of resistance; comparative analysis with other European fascist movements; gender, economic, religious and aesthetic dimensions.

Keywords: fascism, political ideology, interwar Italy, Mussolini, Gentile, Gramsci, Croce, corporate state, hegemony, mass mobilization, totalitarianism, actual idealism, passive revolution, aestheticization of politics.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	5
ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ.....	12
1.1. Огляд наукової літератури з проблематики дослідження	12
1.2. Характеристика джерельної бази	21
1.3. Теоретичні рамки та методологія дослідження	24
Висновки до розділу 1	28
РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ МІЖВОЄННОЇ ІТАЛІЇ.....	31
2.1. Ідейні витоки та філософські засади фашизму	31
2.2. Антифашистська філософська думка: Грамші і Кроче	48
2.3. Фашизм у порівняльній перспективі та рецепція ідеологій	52
Висновки до розділу 2	60
РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПІД ВПЛИВОМ ІДЕОЛОГІЇ	63
3.1. Корпоративна держава та механізми масової мобілізації	63
3.2. Масова мобілізація і культурна політика режиму	67
3.3. Опір, альтернативні проєкти та зовнішньополітичний вимір	71
Висновки до розділу 3	75
РОЗДІЛ 4. ОКРЕМІ ВИМІРИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПРОГРАМИ ФАШИЗМУ	78
4.1. Економічний і релігійний виміри ідеологічної програми	78
4.2. Resistenza у пам'яті: формування повоєнної ідентичності	82
4.3. Від фашизму до сучасного популізму: тяглість і розриви.....	83
Висновки до розділу 4	85
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	94
ДОДАТОК А. ХРОНОЛОГІЯ КЛЮЧОВИХ ПОДІЙ (1918–1945).....	101

ДОДАТОК Б. БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ	104
--------------------------------------	-----

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

НФП – Національна фашистська партія (Partito Nazionale Fascista, PNF)

ІКП – Італійська комуністична партія (Partito Comunista Italiano, PCI)

OVRA – Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo

OND – Opera Nazionale Dopolavoro (Національна організація дозвілля)

ONB – Opera Nazionale Balilla

GIL – Gioventu Italiana del Littorio

GL – Giustizia e Libertà (Справедливість і Свобода)

Minculpop – Ministero della Cultura Popolare

RSI – Repubblica Sociale Italiana (Італійська Соціальна Республіка, Salò 1943–1945)

ВСТУП

Міжвоєнний період в історії Італії (1918–1945 рр.) є одним із найбільш драматичних і філософськи насичених прикладів того, як ідеологічні конструкти здатні радикально змінити соціально-політичний устрій цілої країни. Встановлення фашистського режиму Беніто Муссоліні не було простим результатом соціально-економічної кризи чи збігу обставин – воно стало наслідком цілісної і системної ідеологічної програми, яка спиралась на конкретні філософські традиції і поняттєві конструкції.

Розуміння цієї програми вимагає виходу за межі суто політичного або суто економічного аналізу. Ідеологічний рівень – рівень концептів, категорій, метафізичних припущень і ціннісних орієнтацій – є не просто "надбудовою" над матеріальними відносинами, але самостійним і конститутивним чинником, що формує як суб'єктивність акторів, так і форми інституційної організації суспільства. Фашизм є унікальним прикладом ідеологічного феномену, що свідомо претендував на тотальне переформатування людини і суспільства – не лише у правовому і економічному, але й у антропологічному сенсі.

Актуальність дослідження визначається кількома взаємопов'язаними чинниками. По-перше, зростаючий інтерес до природи популізму, авторитаризму і механізмів маніпуляції масовою свідомістю у сучасному світі робить досвід міжвоєнної Італії особливо значущим. Механізми, що їх застосовував фашистський режим – конструювання "виняткового" становища нації, мобілізація через ірраціональний "міф", культ особи лідера, естетизація насильства – не є суто "архівним" феноменом, а продовжують відтворюватись у нових формах у сучасному глобальному просторі.

По-друге, вивчення антифашистської філософської думки – зокрема, концепції "гегемонії" Антоніо Грамші та ліберально-ідеалістичного проєкту

Бенедетто Кроче – відкриває важливі теоретичні ресурси для аналізу і критики ідеологічних систем, що претендують на тотальне охоплення суспільного буття. В умовах, коли Україна безпосередньо зіштовхнулась із агресією авторитарної держави, яка активно використовує ідеологічні механізми маніпуляції та "пасивної революції", критичне осмислення аналогічних феноменів у їх конкретному історичному втіленні набуває особливої практичної ваги.

По-третє, тема органічно вписується у профіль освітньо-наукової програми "Європейські студії": аналіз ідеологічних засад фашизму є невіддільним від розуміння формування повоєнного євроатлантичного простору, де протистояння тоталітаризму стало конститутивним принципом будівництва нових демократичних інститутів і ціннісних орієнтацій.

Наукова новизна роботи полягає у комплексному аналізі історичних та філософських підвалин як фашистської, так і антифашистської ідеологій у їх нерозривному взаємозв'язку із соціально-політичними трансформаціями міжвоєнної Італії. На відміну від більшості наявних досліджень, які або розглядають фашистську ідеологію у відриві від соціальної практики, або аналізують соціально-політичні зміни без заглиблення в їх ідеологічні передумови, дана робота показує органічний зв'язок між концептуальним рівнем ідеологій та їх практичним втіленням у корпоративній державі, культурній політиці та масовій мобілізації. Дисертація є міждисциплінарним дослідженням на перетині спеціальностей 032 Історія та археологія і 033 Філософія: методи інтелектуальної та соціальної історії поєднуються з філософським аналізом ідеологічних концептів. Додатково розглядаються гендерний, економічний, релігійний та культурно-мистецький виміри

ідеологічної програми, а також порівняльна перспектива з іншими європейськими фашистськими рухами.

Метою дисертації є реконструювання історичних та філософських засад ключових політичних ідеологій міжвоєнної Італії та встановлення механізмів їх впливу на соціально-політичні трансформації країни у 1918–1945 рр.

Для досягнення зазначеної мети в роботі поставлено такі завдання дослідження:

- проаналізувати історіографію та джерельну базу проблематики міждисциплінарних (032 Історія та археологія і 033 Філософія) та філософських засад політичних ідеологій міжвоєнної Італії, визначити теоретичні рамки дослідження;

- визначити інтелектуальні витoki фашизму у творчості Сореля, Парето, Міхельса, Ніцше, Бергсона та проаналізувати філософію «актуального ідеалізму» Джованні Джентіле як теоретичне обґрунтування фашистської держави;

- дослідити антифашистську філософську думку Антоніо Грамші (концепція гегемонії, пасивної революції) та Бенедетто Кроче (ліберально-ідеалістична критика);

- здійснити порівняльний аналіз італійського фашизму з іншими формами фашизму у міжвоєнній Європі (нацизм, іспанський фалангізм, угорська Партія Схрещених Стріл тощо);

- з'ясувати, яким чином фашистська ідеологія трансформувалась у практику корпоративної держави, системи масової мобілізації та культурної політики режиму;

– проаналізувати різноманітні форми опору фашистській гегемонії та альтернативні ідеологічні проєкти, включно з феноменом *Resistenza* 1943–1945 рр.;

– розглянути окремі тематичні виміри ідеологічної програми фашизму (гендерний, економічний, релігійний, культурно-мистецький, зовнішньополітичний) і проаналізувати тяглість між класичним фашизмом і сучасними формами популізму.

Об'єктом дослідження є соціально-політичні трансформації Італії у 1918–1945 рр.

Предметом дослідження є історичні та філософські засади ідеологій (фашистської та антифашистської) як чинник цих трансформацій.

Методологічну основу дослідження складає сукупність загальнонаукових та спеціальних методів. Базовим є міждисциплінарний підхід, що відповідає подвійному профілю програми «Європейські студії» (спеціальності 032 Історія та археологія і 033 Філософія) та поєднує методи інтелектуальної історії, філософського аналізу та соціально-політичної історії. Систематично застосовано три ключових методи: порівняльно-історичний – для зіставлення різних ідеологічних позицій, виявлення спільного та відмінного між італійським фашизмом і іншими формами правого радикалізму; критичний дискурс-аналіз – для дослідження фашистської риторики, програмних документів і промов з урахуванням їх ідеологічних функцій; герменевтичний метод – для інтерпретації першоджерел: філософських текстів Джентіле, Грамші, Кроче, програмних документів режиму.

Теоретичним підґрунтям роботи слугують: концепція «гегемонії» А. Грамші, концепція «політичної релігії» Е. Джентіле, концепція «палінгенетичного ультранаціоналізму» Р. Гріффіна, концепція «пасивної революції» та класична концепція тоталітаризму Г. Арендт.

У процесі підготовки магістерського дослідження автор використовував інструменти штучного інтелекту (ШІ) виключно як допоміжні засоби для підвищення ефективності окремих технічних аспектів наукової роботи відповідно до «Політики використання штучного інтелекту для академічної діяльності в КПІ ім. Ігоря Сікорського» (затвердженої наказом від 29.12.2023 р. № НОН/393/2023). Зокрема, застосовувалися такі інструменти: пошукова платформа Consensus (consensus.app) — для систематизованого пошуку рецензованих наукових публікацій та визначення ступеня консенсусу в дослідженій літературі; Google Gemini 3.1 Pro — для первинного впорядкування джерел, їх бібліографічного оформлення, перекладу іншомовних наукових текстів з метою ознайомлення із їх змістом, а також стилістичного редагування окремих фрагментів рукопису. Автор наголошує, що жодна концептуальна ідея, наукова аргументація, теоретична інтерпретація чи авторська позиція, представлені в дисертації, не були сформульовані або згенеровані засобами ШІ. Усі висновки, узагальнення та оціночні судження є результатом самостійної інтелектуальної роботи дисертанта. Весь матеріал, опрацьований із залученням ШІ-інструментів, верифіковано шляхом безпосереднього звернення до першоджерел і зіставлення з науковою літературою.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювались на наукових семінарах кафедри історії ФСП КПІ ім. Ігоря Сікорського у 2024–2026 рр. За результатами дослідження опубліковано тези:

Перга Ю., Коваленко О. Філософія політичної ідеології та її вплив на соціально-політичні трансформації в Італії в міжвоєнний період 1918–1939 рр. // Історія, культура, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи: Матеріали VI міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 23 травня 2025 р.). Київ: Наукова столиця, 2025. С. 113–115.

Структура роботи: дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (з підрозділами), загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи становить 107 сторінок.

РОЗДІЛ 1. АНАЛІЗ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛ

1.1. Огляд наукової літератури з проблематики дослідження

Вивчення філософських засад фашизму та їх впливу на соціально-політичні трансформації міжвоєнної Італії має розгалужену академічну традицію. Відповідна наукова література охоплює щонайменше чотири основних дослідницьких поля: інтелектуальну і концептуальну історію фашизму, соціологію і філософію тоталітаризму, соціальну і культурну історію фашистської Італії та порівняльні дослідження авторитарних режимів. Кожне з цих полів має власну внутрішню динаміку і ключові дискусії.

Першим і хронологічно найбільш раннім шаром є класична антифашистська публіцистика та філософська рефлексія, що виникла безпосередньо у контексті встановлення режиму. Бенедетто Кроче у "Маніфесті антифашистських інтелектуалів" (1925) заклав основи ліберально-ідеалістичної критики фашизму. Цей документ, написаний як відповідь на "Маніфест фашистських інтелектуалів" Джентіле, став програмним документом ліберальної опозиції і зберігає значення першоджерела для розуміння інтелектуальних ліній протистояння доби. [4]

"Тюремні зошити" Антоніо Грамші (написані у 1929–1935 рр., опубліковані посмертно у 1947–1951 рр.) є найбільш інтелектуально впливовим документом доби з огляду на довгострокові наслідки для соціальної теорії і філософії. Концепція "гегемонії", розвинута Грамші, запропонувала принципово нове розуміння механізмів ідеологічного панування і культурного контролю. [6] Ключові інтерпретаційні роботи щодо

творчості Грамші – передусім праця Перрі Андерсона "The Antinomies of Antonio Gramsci" (1976) – демонструють, що концептуальний внесок Грамші виходить за межі марксистської традиції. [34]

Фундаментальний внесок у концептуалізацію тоталітаризму зробила Ганна Арендт у праці "Витоки тоталітаризму" (1951). Запропонована нею концепція тоталітаризму як принципово нового типу політичного ладу – такого, що прагне до тотального охоплення людини і суспільства, руйнуючи традиційні соціальні зв'язки і формуючи масову ізольовану атомізовану людину, – стала загальноприйнятим аналітичним інструментом для дослідників і фашизму, і сталінізму. [12]

Важливу роль у переосмисленні природи фашистської ідеології відіграв Ренцо де Феліче – найвпливовіший біограф Муссоліні у ХХ ст. Його багатотомна біографія "Mussolini" (1965–1997), написана на основі широкої архівної документації, наполягала на тому, що фашизм слід розглядати як самостійне ідеологічне явище – а не зводити до захисту капіталізму від соціалізму чи до реакції на комуністичну загрозу. Концепція відрізнєння між "фашизмом-рухом" і "фашизмом-режимом" відкрила важливу аналітичну перспективу. [52; 53]

Серед спеціальних досліджень фашистської ідеології виняткового значення набули праці Еміліо Джентіле (не плутати з філософом Джованні Джентіле). У фундаментальній роботі "Il culto del littorio" (1993) він запропонував концепцію фашизму як "політичної релігії" – квазісакральної системи, що надавала нації та державі характер священних об'єктів поклоніння, а участь у ритуалах режиму – значення релігійного досвіду. [66] Пізніша синтетична праця "Fascismo: Storia e interpretazione" (2002) підсумувала аналіз фашизму як системного явища. [65]

Роджер Гріффін у "The Nature of Fascism" (1991) ввів поняття "палінгенетичного ультранаціоналізму" як ключового елементу фашистської ідеологічної матриці. Під "палінгенезом" він розуміє ідеологію національного відродження – міф про те, що нація після деградації і занепаду переживає містичне воскресіння і досягає нової величі. [72] Ця концепція дозволяє виявити інваріантне ядро фашистських ідеологій попри їх численні локальні відмінності. [72]

Зевев Стернхелл у "The Birth of Fascist Ideology" (1994) здійснив ретельну генеалогію ідей, що стали складовими фашистської ідеології, простежуючи їх коріння у французькому революційному синдикалізмі, антипозитивістській філософії і радикальному націоналізмі кінця XIX – початку XX ст. Його центральна теза: фашизм є не реакційним явищем, а продуктом радикальної антипросвітницької і антиліберальної модерності. [115] Ця перспектива є принципово важливою для розуміння інтелектуального середовища, в якому сформувався фашизм. [115]

Адріан Літлтон у класичній праці "The Seizure of Power: Fascism in Italy 1919–1929" (1973) надав найбільш детальне документальне дослідження механізмів захоплення і консолідації влади фашизмом в Італії. Його аналіз показав, яким чином ідеологічні гасла і концепти транслювались у конкретні інституційні рішення і законодавчі норми. [82]

Роберт Пекстон у "The Anatomy of Fascism" (2004) запропонував порівняльну перспективу, наголошуючи, що суть фашизму розкривається не в офіційній доктрині, а в конкретних практиках влади і динаміці взаємодії між рухом і державою. [100] Стенлі Пейн у "A History of Fascism, 1914–1945" (1995) запропонував впливову типологію фашистських рухів, виділяючи універсальні структурні риси і локальні варіації. [101]

Майкл Манн у "Fascists" (2004) застосував порівняльно-історичний аналіз до п'яти основних фашистських рухів Європи (Італія, Німеччина, Австрія, Угорщина, Румунія), показавши соціальні передумови їх успіху і провалу. Роджер Ітвелл у "Fascism: A History" (1995) запропонував концепцію "матриці фашизму" як спроби охопити структурне ядро різноманітних фашистських ідеологій. [85]

Вікторія де Грація у "The Culture of Consent" (1981) здійснила піонерне дослідження системи дозвілля фашистської Італії – "Opera Nazionale Dopolavoro" – як механізму ідеологічної інтеграції мас. [56] Її пізніша праця "How Fascism Ruled Women" (1992) детально дослідила гендерний вимір фашистської ідеології і політики. [55]

Ця теза знайшла подальший розвиток у дослідженнях Пола Корнера "The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy" (2012) і Рубена Бозворта "Mussolini's Italy" (2006). Корнер показав, що реальна народна підтримка режиму була значно меншою за офіційну риторичку. [49] Бозворт дослідив повсякденний вимір фашистського суспільства, показуючи феномен прагматичної адаптації при збереженні приватної дистанції. [42]

Луїза Пассеріні у "Fascism in Popular Memory" (1987) застосувала методи усної історії для вивчення того, як фашизм відклався у колективній пам'яті туринського робітничого класу. [98] Її дослідження показало складне переплетення офіційних наративів і народних практик адаптації та дистанціювання. [98]

Мейбл Березін у "Making the Fascist Self" (1997) дослідила механізми "виробництва" фашистської суб'єктивності через ритуали і масові заходи. Її аналіз показує, як публічна участь у ритуалах режиму формувала і підкріплювала ідентичності учасників. [37]

Симона Фаласка-Занпоні у "Fascist Spectacle" (1997) запропонувала аналіз фашистської естетики політики – використання видовищ, церемоній, символіки для створення квазісакрального публічного досвіду. [60]

Паоло Канністаро у "La fabbrica del consenso" (1975) здійснив детальне дослідження механізмів функціонування фашистської пропаганди – особливо ролі радіо, кіно і преси у формуванні "виробленої згоди" з режимом. [46]

Гюнтер Бергхаус у "Fascism and Theatre" (1996) дослідив роль театру і театралізації у фашистській культурній політиці. Емілія Браун у "Mario Sironi and Italian Modernism" (2000) проаналізувала складні стосунки фашизму і модернізму у живопису. Д. М. Ласанскі у "The Renaissance Perfected" (2004) дослідила архітектурний і урбаністичний вимір ідеологічної програми. [38]

Джон Поллард у "The Vatican and Italian Fascism, 1929–32" (1985) і "The Fascist Experience in Italy" (1998) детально дослідив відносини режиму з католицькою церквою. Бінчі у "Church and State in Fascist Italy" (1941) – класична праця, написана сучасником подій. Меір Міхаеліс у "Mussolini and the Jews" (1978) і Мікеле Сарфатті у "The Jews in Mussolini's Italy" (2006) – детальний аналіз антисемітської політики режиму після 1938 р. [104; 103; 40; 89; 111]

Ролан Сарті у "Fascism and the Industrial Leadership in Italy" (1971) проаналізував відносини режиму з промисловою буржуазією. Джон Коен у статті "Was Italian Fascism a Developmental Dictatorship?" (1979) поставив питання про економічну ефективність режиму. Деніс Мак Сміт у "Mussolini" (1981) і "Mussolini's Roman Empire" (1976) дослідив зовнішню політику. Макгрегор Нокс у "Mussolini Unleashed" (1982) – союз з нацистською Німеччиною і його наслідки. [112; 47; 84; 83; 76]

Клаудіо Павоне у фундаментальній праці "Una guerra civile" (1991) переосмислив природу Resistenza, визначивши її як одночасно три різних типи конфлікту: патріотичний, ідеологічний і соціальний. Фредерік Дікін у "The Brutal Friendship" (1962) описав катастрофічний фінал союзу Муссоліні з Гітлером. [99; 57]

Українську історіографію проблеми умовно можна поділити на кілька тематичних блоків: дослідження загальної природи фашизму як політико-ідеологічного феномену; праці, присвячені філософським основам італійського фашизму; студії з історії політичних трансформацій в Італії 1918–1939 рр.; компаративні дослідження тоталітарних режимів міжвоєнного періоду; розвідки про вплив італійського фашизму на політичну думку Центрально-Східної Європи.

Концептуальну основу для розуміння тоталітарної природи італійського фашизму заклала фундаментальна праця Ганни Арендт «Джерела тоталітаризму», українське видання якої здійснило видавництво «Дух і Літера» 2005 року у перекладі В. Верлоки та Д. Горчакова. Авторка послідовно зіставляє дві форми тоталітаризму – націонал-соціалістську та інтернаціонал-більшовицьку, виокремлюючи роль ідеології у конструюванні системи масового терору. Водночас Арендт ставить під сумнів повноцінно тоталітарну природу режиму Муссоліні, вказуючи, що дуче, хоч і запровадив у обіг сам термін «тоталітарна держава», не зміг розбудувати в Італії розвинений тоталітаризм радянського чи нацистського зразка. Ця теза стала важливим методологічним орієнтиром для подальших компаративних студій.

Серед українських дослідників найґрунтовнішу розробку проблематики ідеології італійського фашизму здійснив львівський історик Олександр Зайцев. Його стаття «Фашизм і український націоналізм (1920–30-ті рр.)»,

опублікована 1999 року в часописі «І» (число 16, спеціально присвячене фашизму), стала однією з перших спроб українського автора в пострадянський період запропонувати концептуальне бачення міжвоєнної доби як «епохи фашизму». У пізнішій статті «Інтерпретації фашизму: спроба синтезу» («Україна модерна», 2005, число 9, с. 173–198) Зайцев здійснив систематичний огляд західної історіографії проблеми, окресливши основні дискусійні питання – про родову природу фашизму (*generic fascism*), його співвідношення з тоталітаризмом та комунізмом, ідеологічний характер італійського фашизму як такого. [18; 19]

Подальший розвиток ця проблематика отримала у двох монографіях О. Зайцева – «Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки): нариси інтелектуальної історії» (Київ : Критика, 2013) та «Націоналіст у добі фашизму. Львівський період Дмитра Донцова: 1922–1939 роки» (Київ : Критика, 2019). Хоча в центрі уваги автора перебуває український націоналістичний рух, обидві праці містять ґрунтовний аналіз ідейних впливів італійського фашизму, зокрема концепцій корпоративної держави, тоталітаризму та націократії у їхній рецепції українськими інтелектуалами міжвоєнної доби. Перша з монографій відзначена премією Канадського інституту українських студій за найкращу монографію в царині українознавства (2014).

Особливе значення для висвітлення філософських основ італійського фашизму має монографія Івана Іващенко «Актуалізм Джованні Джентіле» (Київ : Стилос, 2014). Це найґрунтовніша в українській академічній літературі реконструкція філософської системи головного теоретика італійського фашизму – Джованні Джентіле, автора «Маніфесту фашистських інтелектуалів» (1925) та фактичного співавтора розділу «Основні ідеї» у

«Доктрині фашизму» Беніто Муссоліні (1932). Дослідник простежує генезу актуалістичного ідеалізму від ранніх праць Джентіле – «Теорії духу як чистого акту» (1916) та «Системи логіки як теорії пізнання» (1917) – до його філософсько-політичних розробок 1920–1930-х років, демонструючи, як неогегельянська метафізика «чистого акту» трансформувалася у концепцію «етичної держави» як онтологічної основи фашистського режиму.

Політологічний вимір проблематики представлений працями І. Б. Кіянки, зокрема статтею «Популізм і фашизм у Південній Європі: на прикладі Італії та Іспанії» («Демократичне врядування», 2015, випуск 15, с. 70–78), де авторка досліджує сутність популізму і фашизму в контексті політичних режимів Італії та Іспанії, аналізує реальні загрози фашизму в міжвоєнний період. Окремий пласт історіографії становлять дослідження зовнішньої політики фашистської Італії – зокрема розвідка «Зовнішньополітична діяльність фашистської Італії в 1918–1939 рр.» («Львівський судово-експертний журнал», 2020, № 1), у якій використано доробок українських істориків В. С. Макарчука, А. О. Маковського, В. І. Михайленка. [23]

Важливим аспектом, без якого неможливе цілісне розуміння соціально-політичних трансформацій в Італії, є проблематика взаємин фашистської держави з Католицькою церквою. Дослідження Латеранських угод 1929 року представлені у працях О. Л. Волошина (статті в «Українській дипломатичній енциклопедії», 2004), М. І. Отроша («Часопис Київського університету права», 2013, № 1) та Г. Хоружого («Ватикан: історія і сучасність», Львів : Місіонер, 2007). Ці студії висвітлюють роль угод у легітимізації фашистського режиму, оскільки Муссоліні був зацікавлений у примиренні з Церквою для надання легітимності новим державним формам фашистського ладу. [13]

Окремо слід відзначити внесок українських інтелектуалів міжвоєнної доби, праці яких становлять водночас першоджерела та перші спроби концептуалізації італійського фашизму українською мовою. Це передусім статті Євгена Онацького – представника української еміграції в Італії, члена Української Центральної Ради та згодом діяча ОУН – публіковані в часописі «Розбудова нації»: «Листи з Італії. I. Дещо про фашизм» (1928), «Італійська корпоративна держава» (1929), «Ідеологічні й тактичні розходження між фашизмом та націонал-соціалізмом» (1934). Особливу увагу привертає здійснений Михайлом Островерхою переклад «Доктрини фашизму» Муссоліні зі вступним словом Богдана Кравціва (Львів : «Обрії», 1937) – єдиний україномовний переклад центрального ідеологічного тексту режиму, виконаний у міжвоєнну добу. [11; 10]

Загалом аналіз української історіографії дозволяє констатувати, що, попри наявність низки ґрунтовних досліджень, у вітчизняній науці бракує комплексних монографічних праць, безпосередньо присвячених філософським основам ідеології італійського фашизму та механізмам її впливу на соціально-політичні процеси в Італії міжвоєнного періоду. Більшість україномовних студій або зосереджені на українському націоналістичному рухові з італійським фашизмом як контекстом, або розглядають окремі аспекти проблеми – зовнішню політику, відносини з Ватиканом, біографію Муссоліні. Цей стан розробки проблеми обґрунтовує наукову актуальність обраної теми дипломного дослідження та відкриває перспективу для синтезу наявного емпіричного матеріалу в межах цілісної історико-філософської концептуальної рамки.

Узагальнюючи огляд літератури, можна виділити кілька ключових дискусій, що зберігають актуальність і структурують поле дослідження. По-

перше, дискусія про природу фашизму: чи є він "реакційним" чи "революційним" явищем, продуктом "традиції" чи "модерності"? По-друге, дискусія про роль ідеології: чи є фашистська доктрина серйозною і послідовною системою ідей, чи лише пропагандистським фасадом для влади і насильства? По-третє, дискусія про масову підтримку: якою мірою фашизм спирався на реальний ентузіазм мас, якою – на прагматичну адаптацію, а якою – на примус?

1.2. Характеристика джерельної бази

Джерельна база дослідження є багаторівневою і охоплює кілька принципово різних типів джерел. Відповідно до специфіки теми, їх можна розподілити на чотири основні групи: першоджерела філософського і програмного характеру; офіційні законодавчі та нормативні документи фашистської держави; публіцистичні та пропагандистські матеріали доби; мемуарна і щоденникова документація.

Першу і найважливішу групу складають першоджерела – філософські тексти та програмні документи ключових ідеологів доби. Серед них центральне місце посідає "Доктрина фашизму" ("La dottrina del fascismo", 1932), написана спільно Беніто Муссоліні та Джованні Джентіле. Цей текст є квінтесенцією офіційної фашистської ідеології і дозволяє безпосередньо аналізувати філософські категорії, якими оперувала фашистська держава при самолегітимації. [8; 10]

Документ складається з двох принципово різних частин: першої, підготовленої Джентіле і присвяченої метафізичним і філософським засадам фашизму ("Dottrina fondamentale"), [8] і другої, написаної Муссоліні і присвяченої доктрині фашистської держави у її конкретних соціально-політичних проявах. [8]

"Тюремні зошити" Антоніо Грамші – 33 зошити нотаток, написаних у тюремних умовах у 1929–1935 рр. – є, мабуть, найглибшим і найсистематичнішим аналітичним документом доби. [6] Особливою методологічною складністю є "езопова мова", до якої вдавався Грамші в

умовах тюремної цензури. [6] Зошит 10 ("La filosofia di B. Croce") та Зошит 12 ("Appunti sulla storia degli intellettuali") є особливо релевантними. [6]

Третій ключовий першоджерельний масив – роботи філософських попередників фашизму. "Роздуми про насильство" Жоржа Сореля (1908) розвивають концепцію "революційного міфу" і реабілітацію насильства. [114] "Трактат із загальної соціології" Вільфредо Парето (1916) обґрунтовує теорію "циркуляції еліт". [97] "Соціологія партійних організацій" Роберта Міхельса (1911) формулює "залізний закон олігархії". [90]

Першоджерела "від противного" – антифашистська думка – представлені "Маніфестом антифашистських інтелектуалів" Кроче (1925), [4] його пізнішими роботами з філософії духу і свободи, [51] "Естетикою" (1902) [50] та "Соціалістичним лібералізмом" Карло Россел'ї (1930). [109]

Другу групу складають офіційні документи фашистської держави. "Хартія праці" 1927 р. ("Carta del Lavoro") – ключовий документ корпоративної держави. [2] Закон Рокко про синдикати 1926 р. юридично оформив монополію фашистських профспілок і заборонив страйки. [81] Закон про повноваження Голови уряду 1926 р. закріпив підзаконний характер усього уряду щодо Муссоліні. [79] Закон про Велику раду фашизму 1928 р. конституював її як верховний орган держави. [80]

Латеранські угоди 1929 р. між Ватиканом і фашистською державою врегулювали відносини з католицькою церквою – і є важливим документом для розуміння меж і компромісів ідеологічного контролю. [9; 13]

Третю групу складають публіцистичні та пропагандистські матеріали: зібрання промов Муссоліні ("Opera omnia", 44 томи), [7] матеріали фашистської преси, передусім "Il Popolo d'Italia". Ці джерела є ключовими для аналізу риторичних стратегій фашизму. [7]

Четверту групу складає мемуарна і щоденникова документація. Щоденник Галеаццо Чіано є унікальним документом "зсередини" верхівки режиму, що розкриває реальну механіку прийняття рішень, часто гостро розходячись з офіційними деклараціями. [3]

Критичний аналіз джерельної бази вимагає усвідомлення кількох методологічних проблем. Перша: "Доктрина фашизму" і більшість офіційних документів є продуктами ідеологічної саморепрезентації режиму. [8] Друга: "Тюремні зошити" Грамші містять "езопову мову", що потребує декодування. [6] Третя: мемуарна документація несе відбиток особистої перспективи і суб'єктивної ретроспекції авторів. [3]

Незважаючи на ці обмеження, різноманітність типів джерел і жанрів – від метафізичних трактатів до законодавчих актів, від революційних промов до щоденників – дозволяє охопити досліджуваний феномен з різних кутів зору і перехресно верифікувати висновки. Саме у зіставленні ідеологічного і документально-нормативного рівнів, офіційного і неофіційного дискурсів найчіткіше виявляються як внутрішня логіка, так і суперечності фашистської ідеологічної програми.

1.3. Теоретичні рамки: ідеологія, гегемонія, тоталітаризм

Для коректного дослідження необхідно уточнити ключові теоретичні поняття, якими оперуватиме дисертація: "ідеологія", "гегемонія" та "тоталітаризм". Кожне з цих понять є предметом тривалих дискусій у соціальній теорії і філософії, і кожне вживається з різними значеннями в різних традиціях.

Поняття "ідеологія" виникло у французькому Просвітництві (Дестют де Трасі) як назва науки про ідеї, але набуло критичного забарвлення у Маркса і Енгельса, які трактували ідеологію як систему хибної свідомості, що легітимує інтереси правлячого класу. Саме критична традиція – від Маркса через Манхайма до Альтюссера – є найбільш релевантною для аналізу фашистської ідеології. [27]

Для цілей даного дослідження найбільш продуктивним є розширене розуміння ідеології: системна сукупність ідей, вірувань, концептів і ціннісних орієнтацій, що: (а) надає картину соціальної реальності; (б) легітимує певні інтереси і відносини влади; (в) натуралізує існуючий порядок, представляючи його як "природний" і "неминучий". Така концепція дозволяє аналізувати фашизм одночасно у трьох вимірах – описовому, нормативному і легітимаційному.

Поняття "гегемонія" у грамштіанському сенсі передбачає, що панування правлячої групи здійснюється не лише через пряме насильство і примус ("dominio"), але й через "добровільну" згоду підлеглих – "egemonia". [6] Ключовим механізмом гегемонії є культурне і моральне лідерство: здатність нав'язати підлеглим свою "картину світу" як "природну" і "здоровоглузду". [6]

Гегемонія ніколи не є абсолютною і завжди є оспорюваною – звідси неминучість "контргегемоністських" рухів. [6]

Поняття "тоталітаризм" є більш проблематичним. У класичній моделі Арендт і Фрідріха-Бжезінського тоталітаризм характеризується: ідеологічною монополією, однопартійною системою, терористичним апаратом контролю, монополією на комунікацію і озброєння, централізованим управлінням економікою. Ця модель була розроблена передусім на матеріалі нацистської Німеччини і сталінського СРСР і погано відповідає специфіці фашистської Італії з її відносним плюралізмом на початку і збереженням монархії, церкви і великого бізнесу. [12]

Для аналізу саме фашистської Італії більш адекватним є поняття "авторитарного" режиму у версії Хуана Лінса, який відрізняв "авторитаризм" (обмежений плюралізм без масової мобілізації на основі чіткої ідеології) від "тоталітаризму" (монопольна масова мобілізація на основі цілісної ідеології). Фашистська Італія займала проміжне положення.

Ця концептуальна дискусія є важливою не тільки для класифікації, але й для аналізу: якщо фашистська Італія не є "чистим" тоталітаризмом, це означає, що вона зберігала простори для автономії і, отже, для опору. Визнання неповноти і внутрішньої суперечливості фашистської тоталітарної претензії є аналітично плідним.

Методологічна основа дослідження потребує спеціального обґрунтування використання дискурс-аналізу як одного з центральних методів роботи з текстами фашистської ідеології. Дискурс-аналіз як науковий метод сформувався на перетині лінгвістики, соціології і політичної теорії у другій половині XX ст. і є особливо релевантним для дослідження ідеологічних феноменів. [59; 117]

Ключовою для нашого дослідження є концепція ідеології у викладі Тойна ван Дейка. Він визначає ідеологію як "соціально розподілену систему вірувань", що структурує соціальні практики групи і визначає, як члени групи розуміють світ і свою роль у ньому. Ця концепція є плідною для аналізу фашизму саме тому, що вона дозволяє охопити не лише експліцитно сформульовані доктрини, але й неявні припущення, що структурують щоденну фашистську риторику. [117]

Норман Фейрклоу у "Language and Power" (1989) розробив трирівневу модель критичного дискурс-аналізу: рівень тексту (мовні форми), рівень дискурсивної практики (виробництво і споживання тексту), рівень соціальної практики (інституційний і ширший контекст). Ця модель дозволяє послідовно аналізувати фашистські тексти на всіх трьох рівнях. [59]

Рут Водак і її "Дискурсно-історичний підхід" (Discourse-Historical Approach) додає важливий історичний вимір: тексти не можна аналізувати у відриві від їх історичного контексту, інтертекстуальних зв'язків та інституційних умов виробництва. Для дослідження фашистської риторики це означає необхідність вписувати кожний текст у ширший контекст політичної і культурної ситуації моменту його появи. [118]

Концепція Ернесто Лакло і Шанталь Муф у "Hegemony and Socialist Strategy" (1985) запропонувала постструктуралістську версію теорії гегемонії, яка розвиває грамшіванську традицію в напрямку аналізу дискурсивних практик. Згідно з їх підходом, ідеологічна гегемонія здійснюється через "артикуляційні практики" – спроби фіксувати значення певних ключових концептів ("вузлових точок") у конкретних дискурсивних конфігураціях. [77]

У застосуванні до фашистської Італії ключовими "вузловими точками" були поняття "нація", "державна", "вождь", "відродження", "ворог". Кожне з

цих понять у фашистському дискурсі набувало специфічних коннотацій, що відрізнялись від ліберального чи марксистського дискурсу. "Нація" для фашизму є не громадянською спільнотою (як у лібералізмі) і не класом (як у марксизмі), але органічним тілом, що має власну "душу" і "долю".

Окрема методологічна проблема – аналіз промов Муссоліні. Це особливий тип тексту, що поєднує риторичну настанову з ритуально-перформативним характером. Промова Муссоліні – це не просто інформаційне висловлювання, а й політичний акт, що, як і театральне виконання, легітимує себе через сам факт здійснення. Тому аналіз промов вимагає урахування не лише семантичного змісту, але й риторичних прийомів, інтонаційних особливостей, способів взаємодії з аудиторією. [7]

Дослідження "Доктрини фашизму" як основного програмного документа потребує методології структурного аналізу тексту. Документ має складну композицію: він поєднує філософські аргументи (написані Джентіле) з політичною доктриною (написана Муссоліні), використовує одночасно мову академічної філософії і мову політичної мобілізації. Аналіз такого тексту вимагає врахування його гетерогенної природи і функціональних завдань. [8]

Загалом, методологія дискурс-аналізу, інтегрована з підходами концептуальної історії і грамшіванською теорією гегемонії, забезпечує необхідний інструментарій для розкриття механізмів того, як фашистська ідеологія конструювала соціальну реальність на рівні щоденної мовної практики.

Висновки до розділу 1

Здійснений у першому розділі аналіз історіографії, джерельної бази та теоретичних рамок дослідження дозволяє сформулювати низку узагальнюючих висновків, що відповідають першому завданню дисертаційного дослідження.

По-перше, огляд наукової літератури засвідчив, що проблематика філософських засад фашистської ідеології та механізмів її впливу на соціально-політичні трансформації міжвоєнної Італії має розгалужену академічну традицію, яка структурно розгортається у чотирьох взаємопов'язаних дослідницьких полях: інтелектуальній та концептуальній історії фашизму (Б. Кроче, А. Грамші, Р. де Феліче, З. Стернхелл), соціології та філософії тоталітаризму (Г. Арендт, К. Поппер), соціальній та культурній історії фашистської Італії (В. де Грація, П. Корнер, Р. Бозворт, Л. Пассеріні, М. Березін, С. Фаласка-Занпоні) та порівняльних дослідженнях авторитарних режимів (Р. Гріффін, Р. Пекстон, С. Пейн, М. Манн). У межах цих полів зберігають дискусійний характер три ключові питання: про природу фашизму (реакційне чи революційне явище, продукт традиції чи модерності), про роль ідеології (системна доктрина чи пропагандистський фасад) та про межі масової підтримки режиму.

Аналіз українського сегмента історіографії виявив, що, попри наявність низки ґрунтовних досліджень – праць О. Зайцева з ідеології українського інтегрального націоналізму, монографії І. Іваценка «Актуалізм Джованні Джентіле» (2014), розвідок В. Лісового, М. Поповича, Г. Касьянова – у

вітчизняній науці бракує комплексних монографічних праць, безпосередньо присвячених філософським основам італійського фашизму. Цей пробіл обґрунтовує наукову актуальність обраної теми.

По-друге, охарактеризована джерельна база є багаторівневою і охоплює чотири принципово різні типи джерел: філософські першоджерела та програмні документи («Доктрина фашизму» 1932 р., «Тюремні зошити» Грамші, праці Сореля, Парето, Міхельса, Кроче, Россел'ї); офіційні законодавчі та нормативні акти фашистської держави («Хартія праці» 1927 р., Закон Рокко 1926 р., Закон про повноваження Голови уряду 1926 р., Закон про Велику раду фашизму 1928 р., Латеранські угоди 1929 р.); публіцистичні та пропагандистські матеріали («Opera omnia» Муссоліні у 44 томах, «Il Popolo d'Italia»); мемуарну і щоденникову документацію (щоденник Г. Чіано). Критичний аналіз джерельної бази виявив принципово важливі методологічні застереження: жодне джерело не є «прозорим» свідченням реальності – офіційні документи є продуктами ідеологічної саморепрезентації режиму, «Тюремні зошити» Грамші містять «езопову мову», зумовлену тюремною цензурою, мемуарна документація несе відбиток суб'єктивної перспективи. Разом із тим жанрова різноманітність джерел дозволяє перехресно верифікувати висновки.

По-третє, прийнята теоретична рамка, що синтезує концепції ідеології, гегемонії та тоталітаризму, забезпечує необхідний концептуальний апарат для багатовимірного аналізу досліджуваного феномену. Поняття «ідеології» у критичній традиції від Маркса через К. Манхайма до Л. Альтюссера дозволяє аналізувати фашизм одночасно у трьох вимірах – описовому, нормативному та легітимізаційному. Грамшіанська концепція «гегемонії» є особливо плідною для розуміння «добровільної» підтримки режиму поза прямим примусом, а

концепція «пасивної революції» – для аналізу механізмів нейтралізації народного незадоволення через часткові поступки. Концепція «тоталітаризму» у версії Г. Арендт у поєднанні з типологією Х. Лінса дозволяє визначити проміжне положення фашистської Італії між «авторитаризмом» і «тоталітаризмом» – визнання неповноти і внутрішньої суперечливості фашистської тоталітарної претензії є аналітично плідним, оскільки відкриває питання про простори автономії і опору.

По-четверте, обґрунтована методологічна основа дослідження, що поєднує порівняльно-історичний метод, критичний дискурс-аналіз (Т. ван Дейк, Н. Фейрклоу, Р. Водак, Е. Лакло і Ш. Муф) та герменевтичний метод, відповідає міждисциплінарному профілю освітньо-наукової програми «Європейські студії» і забезпечує охоплення досліджуваного феномену у трьох взаємодоповнюючих ракурсах – порівняльному, риторичному та інтерпретаційному. Саме міждисциплінарність підходу, що синтезує методи інтелектуальної історії, соціальної історії та філософії, є ключовою методологічною відмінністю даного дослідження.

Сформульовані у першому розділі теоретико-методологічні засади створюють підґрунтя для системного аналізу філософських засад політичних ідеологій міжвоєнної Італії у наступних розділах дисертації.

РОЗДІЛ 2. ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ПОЛІТИЧНИХ ІДЕОЛОГІЙ МІЖВОЄННОЇ ІТАЛІЇ

2.1. Ідейні витоки італійського фашизму: Сорель, Парето, Міхельс

Розуміння філософських засад фашизму неможливе без детального аналізу інтелектуального клімату кінця XIX – початку XX ст., в якому він сформувався. Цей клімат визначався передусім глибокою кризою позитивізму і лібералізму – двох домінуючих інтелектуальних традицій другої половини XIX ст. Ідея прогресу як автоматичного руху суспільства вперед вслід за розвитком науки і раціональних інститутів піддавалась дедалі серйознішим сумнівам.

Водночас у філософії розвивались потужні антираціоналістичні течії, що наголошували на первинності волі, інтуїції та дії перед теоретичною рефлексією. Саме у цьому контексті антипозитивістського бунту і волюнтаристського активізму складались ідеї, що стали будівельними блоками фашистської ідеології.

Жорж Сорель (1847–1922) – французький соціальний філософ і теоретик революційного синдикалізму – займає особливе і суперечливе місце серед інтелектуальних попередників фашизму. Суперечливе – тому що сам Сорель ніколи не ототожнював себе з фашизмом, зберігаючи ідеологічну амбівалентність і проявляючи у різні моменти симпатії то до більшовизму, то до монархізму. Однак об'єктивно його ідеї стали одним із найважливіших концептуальних ресурсів, якими скористались фашистські ідеологи. [114]

Центральна концепція Сореля – "міф" як рушійна сила революційного руху. У "Роздумах про насильство" (1908) він стверджував, що жодна велика

суспільна трансформація неможлива без надихаючого "міфу" – ірраціонального образу майбутнього, здатного мобілізувати маси до дії незалежно від раціональних розрахунків корисності чи шансів на успіх. [114]

Класична ілюстрація – "міф про загальний страйк": він є не реалістичним планом дій, детальний аналіз якого показав би його здійсненність, а образом тотального і миттєвого руйнування старого порядку, що надихає і мобілізує пролетарів без огляду на практичні обставини. Ця концепція мала далекосяжні наслідки для фашистської ідеології: вона виправдовувала апеляцію до ірраціонального і волюнтаристського елементу в масовій мобілізації. [114]

Фашизм свідомо конструював власний "міф" – міф про *nationale palingenesi*, про відродження Великої Італії, про нову Римську Імперію – і апелював до нього як до самодостатнього мотиваційного ресурсу, незалежного від раціональної оцінки реальності. [72; 15]

Інша ключова сорелівська ідея – реабілітація насильства як "творчої" сили. Сорель різко протиставляв "насильство" (*violence* пролетарів) – творчу, моральну, таку що оновлює і загартовує – і "примус" (*force*) буржуазної держави – бюрократичний, деморалізуючий механізм панування. Насильство пролетаріату трактувалось не як жалюгідна необхідність, а як позитивний акт самоствердження і морального відновлення. [114]

Фашизм успадкував цю реабілітацію насильства, перенісши її з класового на національний рівень: насильство нації в її боротьбі за місце під сонцем стало фашистською чеснотою. У "*Les illusions du progres*" (1908) Сорель розширив критику, атакуючи саму ідею прогресу як "буржуазну" ілюзію, що приховує реальну деградацію сучасності. [113]

Вільфредо Парето (1848–1923) – італійський соціолог, економіст і один із засновників сучасної соціологічної теорії – надав майбутньому фашизму важливий науковий (або квазінауковий) інструментарій. Його "Трактат із загальної соціології" (1916) є фундаментальним твором, в якому розвиваються кілька принципово важливих для фашизму концепцій. [97]

Перша – теорія "циркуляції еліт": вся людська історія є ніщо інше, як зміна правлячих меншин. Парето класифікував еліти за типом переважаючих психологічних "залишків": "леви" (клас I) відрізняються силою, рішучістю, схильністю до насильства; "лисиці" (клас II) – хитрістю, маніпуляцією, здатністю до компромісу. Здоровий суспільний устрій потребує постійного поповнення еліти "левами": коли "лисиці" вироджуються в корумпованих маніпуляторів, настає час "левів". [97]

У контексті постверсальської Італії ця теорія мала очевидну практичну апліковність: ліберальна "еліта лисиць" – прагматичних, обережних парламентських діячів – вичерпала свій потенціал і виродилась. Час "левів" настав. Апологія фашистського насильства і рішучості легко вписувалась у цю теоретичну рамку. Парето в останній рік свого життя (1923) схвально відгукувався про перші кроки фашистського режиму. [97]

Друга принципово важлива парето'анська концепція – "залишки" (residui) і "деривації" (derivazioni). "Залишки" – базові, переважно нераціональні психологічні імпульси, що насправді рухають людською поведінкою. "Деривації" – раціоналізовані ідеологічні системи, що нібито пояснюють людську поведінку, але насправді лише маскують її ірраціональну основу. Якщо всі ідеологічні системи є "дериваціями", жодна не має привілейованого статусу – ця теза підживлювала фашистський антиінтелектуалізм і апологію дії над думкою. [97]

Роберт Міхельс (1876–1936) – соціолог, учень Вебера і Парето, особистий знайомий Муссоліні – ввів у науковий дискурс "залізний закон олігархії". У "Соціології партійних організацій" (1911), написаній на матеріалі соціал-демократичних партій, він стверджував: будь-яка велика організація неминуче трансформується в олігархію. [90]

Механізм такий: керівництво складною організацією вимагає спеціалізації, яка концентрується у вузькій групі функціонерів; ця група розвиває власні корпоративні інтереси; рядові члени стають пасивними і залежними. Висновок: демократична організація є внутрішнім протиріччям. Цей "закон" легко читався як наукове обґрунтування вождизму і принципу "один лідер – одна партія – одна нація". [91]

Сам Міхельс підтвердив цю логіку власною еволюцією: від соціал-демократії через синдикалізм до відкритої підтримки фашистського режиму у 1920-х рр. Його приклад є показовим: він ілюструє, як певний набір ідей міг вести інтелектуала від різних стартових позицій до підтримки фашизму. [90]

Жоден із цих трьох мислителів не "створив" фашизм: Сорель залишався ідеологічно амбівалентним, Парето помер у 1923 р., Міхельс – науковець більше, ніж партійний ідеолог. Проте об'єктивно їхні ідеї – антипарламентаризм, елітаризм, реабілітація ірраціонального і насильства – утворили той концептуальний арсенал, з якого фашизм черпав обґрунтування. [70]

Розуміння ідейних витоків фашизму вимагає аналізу ширшого філософського контексту, в якому діяли Сорель, Парето і Міхельс. Два мислителі – Фрідріх Ніцше і Анрі Бергсон – займають особливе місце як "постачальники" ідеологічного словника для антиліберального і антираціоналістичного мислення рубежу XIX–XX ст. [24]

Фрідріх Ніцше (1844–1900) ніколи не був фашистом і активно зневажав "стадний" антисемітизм і примітивний націоналізм. Проте його ідеї – "воля до влади", "переоцінка цінностей", "надлюдина", "die Umwertung aller Werte", критика "рабської моралі" – стали одним із найпотужніших ресурсів для різноманітних антиліберальних і авторитарних ідеологій. [93] Ніцшеанська критика "стадної" демократії і апологія ієрархії та сили легко трансформувались у риторику аристократичного елітаризму, що живила фашистський культ вождя. [94]

Особливо важливим є ніцшеанський концепт "трансвалюації цінностей": ідея про те, що моральні і політичні цінності не є даними і об'єктивними, але є результатом конкретних ціннісно-творчих актів сильних особистостей. У фашистській адаптації: фашистський рух має право і обов'язок створити "нову" мораль і "нові" цінності, що відповідають "духу" доби і "нації". Ця квазі-ніцшеанська апологія "творчої" ціннісної агресії живила фашистську риторику "оновлення". [94]

Анрі Бергсон (1859–1941) – французький філософ, лауреат Нобелівської премії з літератури (1927) – запропонував інший тип антираціоналізму. У "L'Evolution creatrice" (1907) він протиставив "інтелект" (здатність аналізувати і класифікувати, але нездатна схопити живу плинність реальності) і "інтуїцію" (безпосереднє "вживання" в реальність, схоплення "elan vital" – творчого пориву, що рухає еволюцію). [39]

Бергсонівська концепція "elan vital" і примат інтуїції над інтелектом живили той інтелектуальний клімат антиінтелектуалізму і волюнтаризму, в якому розвивались ідеї Сореля. "Революційний міф" Сореля є, по суті, соціальним аналогом бергсонівського "elan vital": тією ірраціональною творчою силою, що рухає колективний організм нації чи класу. [39]

Якщо Сорель, Парето та Міхельс надали фашизму окремі концептуальні інструменти, то Джованні Джентіле (1875–1944) здійснив спробу систематичної філософської легітимації фашистської держави. Як "офіційний філософ фашизму", міністр народної освіти у першому кабінеті Муссоліні (1923–1924) і співавтор "Доктрини фашизму" (1932), Джентіле займає унікальне місце в інтелектуальній історії руху. [68; 5]

Жоден інший фашистський режим Європи не мав свого Джентіле – тобто першокласного філософа такого масштабу, здатного поставити серйозну академічну традицію на службу ідеологічним потребам режиму. У цьому італійський фашизм є унікальним: він єдиний серед європейських фашизмів мав повноцінне академічно-філософське обґрунтування. [70]

Щоб зрозуміти джентілевську філософію держави, необхідно спочатку охарактеризувати його загальну філософську систему – "актуальний ідеалізм" (*attualismo*). Джентіле розвивав ідеї Гегеля, але у радикально трансформованому ключі. Для Гегеля абсолютний дух реалізується в об'єктивних структурах – праві, моральності, державі. Гегелівська держава є "об'єктивним духом", конкретним втіленням розумності в соціальній реальності. [68]

Джентіле відкидає цю "об'єктивацію" і наполягає, що реальним є лише "чистий акт мислення" (*pensiero pensante*) – саме активне мислення у його живому процесуальному характері. "*Pensiero pensato*" – "помислене мислення", тобто результат, продукт думки – є лише абстракцією, мертвим осадом живого акту. Все, що здається "об'єктивним" і зовнішнім щодо суб'єкта – природа, суспільство, держава, навіть Бог – є насправді моментами єдиного мисленнєвого процесу. [68]

Що означає ця позиція для розуміння держави? Держава є не зовнішньою щодо індивіда структурою, що стоїть перед ним як щось чуже і примусове. Вона є виразом найглибшої "справжньої" сутності самого індивіда. "Справжній" індивід реалізує себе не в ізольованій приватній сфері, але лише в державі і через державу. Ліберальне протиставлення індивіда і держави засноване на хибному, "абстрактному" розумінні індивіда як атомізованої одиниці. [68]

Саме звідси випливає тоталітарний висновок, зафіксований у "Доктрині фашизму": "все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави". Це не просто політичне гасло, але філософськи мотивоване твердження: "поза державою" немає справжнього індивіда, є лише абстракція. Отже, тоталітаризм легітимується не як зручна форма правління, а як метафізична необхідність. [8]

Джентіле також наголошував на антиліберальному і антіндивідуалістичному характері своєї філософії. Ліберальна концепція держави як "нічного сторожа" – мінімальної структури, покликаної охороняти природні права індивіда – відкидається як глибоко хибна. Вона заснована на фіктивному "природному стані" індивідів до і поза державою. Насправді ж індивід завжди є суспільно-культурно-духовною істотою, сформованою в рамках певної спільноти. [68]

Іншим важливим виміром джентілевської філософії є антираціоналістичний і волюнтаристський характер. На противагу просвітницькому раціоналізму, "актуальний ідеалізм" підкреслює первинність волі, дії, "vita activa" перед теоретичною рефлексією. Думка, що не переходить у дію, є мертвою абстракцією. [68]

Освітня реформа 1923 р. ("Реформа Джентіле") є найбільш конкретним інституційним втіленням його філософії. Реформа надала системі освіти гуманістичного і елітарного характеру: класична освіта (латина, грецька, філософія, літературна спадщина) поставлена в центр як основа формування духовно розвиненого громадянина. Технічна і "утилітарна" освіта відсувалась на периферію.

Беніто Муссоліні (1883–1945) сам не був систематичним філософом – його інтелектуальна підготовка була широкою, але не глибокою. Він читав Ніцше, Сореля, Парето, Маркса; зберігав поверхневу і еклектичну ерудицію. Проте Муссоліні був виключно обдарованим ідеологічним синтезатором і риторичним майстром, здатним перекладати абстрактні концепції мовою масової мобілізації. [42; 84]

Характерна риса муссолінівської ідеологічної роботи – її ситуативність і прагматизм. Фашизм принципово відмовлявся від чіткої і заздалегідь сформованої доктрини, декларуючи пріоритет дії над теорією. "Наша доктрина – це факт", – говорив Муссоліні. Це означало, що ідеологія була надзвичайно гнучкою і здатною до пристосування. [8]

Ключовими елементами муссолінівської конструкції були: культ нації як органічної єдності, що перевищує класові і регіональні протиріччя; культ вождя (Duce) як персоніфікованого виразника "волі нації"; прославлення молодості, динамізму і "революційного" духу оновлення; антикомунізм і антилібералізм як базові "від'ємні" координати; апеляція до спадщини Стародавнього Риму ("romanità") як символу величчя. [42]

Особливого значення набуває концепція "тотальної держави" (Stato totalitario), вперше проголошена Муссоліні у 1925 р. Вона претендувала не просто на політичну монополію, але на охоплення всіх сфер суспільного і

приватного буття. Фашистська держава мала проникнути у свідомість і душу кожного громадянина. [8]

Порівнюючи внески Джентіле і Муссоліні в ідеологію, можна сказати: Джентіле забезпечив метафізичне "прикриття" – систематичне філософське обґрунтування тоталітаризму як необхідності; Муссоліні – риторичне і практично-мобілізаційне втілення. Разом вони утворили ту потужну ідеологічну машину, яка виявилась здатною – принаймні на певний час – мобілізувати і маніпулювати мільйонами.

Окремий вимір ідеологічної програми фашизму розкривається через дискурс-аналіз ключових публічних промов Беніто Муссоліні. Промови є не просто інформаційними висловлюваннями, але й перформативними актами, що конституюють фашистську політичну реальність. Систематичне зібрання промов в "Opera omnia" (44 томи) дозволяє простежити еволюцію риторичних стратегій режиму від першого виступу прем'єра у 1922 р. до катастрофічної промови про вступ у Другу світову війну у 1940 р. Чотири промови є особливо репрезентативними – кожна позначає переломний момент в ідеологічній траєкторії режиму. [7]

Перша знакова промова – "Discorso del bivacco" від 16 листопада 1922 р., виголошена при відкритті Палати депутатів через 18 днів після Маршу на Рим. Дискурс-аналіз тексту виявляє кілька принципово важливих риторичних стратегій. По-перше, демонстративне приниження парламенту: знаменита фраза "Я міг би зробити з цієї тьмяної і похмурої зали бівуак для своїх загорілих" функціонує як перформативний акт встановлення нової символічної ієрархії – фашистський рух стоїть НАД парламентом, а не всередині нього. По-друге, риторична фігура "пожертвованої перемоги": Муссоліні апелює до 600 тисяч полеглих і 4 мільйонів солдат, які повернулись

з війни – таким чином легітимуючи фашистський рух як єдиного "справжнього" представника воєнного покоління. [7]

Лексичний аналіз промови виявляє характерні риторичні модальності фашизму: модальність примусу ("я міг би", "я не хотів"), модальність національної чесноти ("Італія, що чекає", "італійський дух"), модальність загрози ("якщо буде потрібно..."). Поєднання цих модальностей створює специфічну дискурсивну структуру, в якій парламент перетворюється на простір, де Муссоліні великодушно дозволяє собі присутність – а не зобов'язаний звітувати. [7]

Друга знакова промова – від 3 січня 1925 р. – є переломним моментом всієї історії італійського фашизму. У відповідь на кризу Маттеотті (вбивство соціалістичного депутата фашистами 10 червня 1924 р.), Муссоліні взяв "політичну, моральну, історичну відповідальність за все, що сталося". Дискурс-аналіз виявляє дивовижну риторичну інверсію: те, що мало б бути визнанням провини, перетворюється на ствердження сили. Через лексичні засоби – "якщо фашизм був злочинною асоціацією, я є шефом цієї асоціації" – Муссоліні перетворює потенційне моральне падіння на демонстрацію харизматичної відповідальності. [7]

Структурно промова 3 січня 1925 р. позначає перехід від "квазі-конституційного" фашизму (1922–1924) до відкрито диктаторського режиму. Через тиждень після промови були ухвалені перші "leggi fascistissime" – пакет законів, що запроваджували попередню цензуру преси, заборону публічних зібрань і початок монополізації влади. Риторичний ефект промови був прямо пов'язаний з її політичними наслідками: один публічний акт легітимував всю подальшу трансформацію режиму. [82]

Третя ключова промова – виголошена в Трієсті 18 вересня 1938 р. – оголошувала ухвалення "расових законів" проти італійських євреїв. Дискурс-аналіз виявляє кричущу внутрішню суперечність тексту: Муссоліні намагається обґрунтувати прийняття антисемітського законодавства, що до 1938 р. формально відкидалось як "ненауковий" німецький імпорт. Риторичні засоби включають: апеляцію до "оригінальної італійської" расової концепції (відмінної від нацистської); конструювання "єврейського ворога" як зовнішнього (хоча італійські євреї жили в країні століттями); риторику необхідності "захистити расу" від абстрактних загроз. [7; 89]

Лексичний аналіз промови виявляє характерну для пізнього фашизму комбінацію псевдонаукової термінології ("раса", "кров", "арійський тип") з релігійним пафосом ("обов'язок перед предками", "священний обов'язок чистоти"). Ця комбінація працювала на легітимацію антисемітизму перед італійським населенням, для якого расистська риторика була чужою – попри двадцятирічну фашистську пропаганду, італійці не мали традиції масового антисемітизму. Реакція суспільства на расові закони – від відкритого спротиву церкви до тихого саботажу серед чиновників – підтверджує, що дискурсивна стратегія режиму не досягла повного успіху навіть в найбільш керованому інформаційному середовищі. [89; 111]

Четверта і фінальна знакова промова – виголошена з балкону Palazzo Venezia 10 червня 1940 р., оголошувала вступ Італії у Другу світову війну на стороні Німеччини. Дискурс-аналіз виявляє риторичний апогей фашистського режиму, що водночас є початком його кінця. Знаменитий вислів "На полі бою судяться народи!" функціонує як кульмінація багаторічної ідеологічної підготовки до війни як "вищого випробування нації". Структура промови –

короткі речення, ритуальне повторення, риторичні питання, прямі звернення до "італійців" – оптимізована для радіопередачі. [7]

Особливо показовим є дискурсивне конструювання ворога. У промові 10 червня 1940 р. ворогами оголошуються "плутократії Заходу" – складна риторична категорія, що поєднує антибританський, антифранцузький і антиамериканський елементи з посиланням на нібито єврейську фінансову владу. Ця конструкція "плутократів" стала ідеологічною основою для прийняття війни як "анти-плутократичного" хрестового походу – попри те, що реальні мотиви італійського вступу у війну були значно прозаїчнішими (бажання Муссоліні отримати свою частку у переділу Європи перед уявною німецькою перемогою). [7]

Узагальнюючи дискурс-аналіз чотирьох знакових промов, можна виділити кілька стійких риторичних стратегій муссолінівського стилю: (1) перформативна узурпація – слова не описують реальність, а створюють її; (2) теологізація політичного – використання сакральної лексики ("віра", "доля", "жертва", "хрестовий похід"); (3) ритуалізація комунікації – діалог Дуче з натовпом як квазілітургійний акт; (4) дискурсивне конструювання ворога як умови самоідентифікації спільноти; (5) анти-парламентська риторика, що поступово трансформується у прямий культ вождя. [7]

Ці риторичні стратегії безпосередньо впливають з ідеологічних установок фашизму, обґрунтованих філософськи Джованні Джентіле. Концепція "політичної релігії" Еміліо Джентіле знаходить тут конкретне підтвердження: фашистська риторика не просто інструменталізує сакральну лексику – вона створює квазісакральний простір, у якому учасники переживають свою приналежність до нації як форму релігійного досвіду. Промова Муссоліні є водночас політичним актом і літургійним перформансом

– і саме ця подвійна природа робить її ефективним механізмом ідеологічної мобілізації. [66]

"Доктрина фашизму" (1932) є унікальним документом в історії політичної ідеології ХХ ст. Це програмний текст, що поєднує філософську систематизацію з практичною політичною доктриною, написаний колективно (Джентіле і Муссоліні) і опублікований у форматі статті в престижній "Enciclopedia Italiana". Структурний аналіз цього тексту дозволяє виявити внутрішню логіку фашистської ідеології в її найбільш системному викладі. [8]

Текст складається з двох принципово різних частин. Перша – "Dottrina fondamentale" (Фундаментальна доктрина) – підготовлена переважно Джованні Джентіле і присвячена філософським і метафізичним засадам фашизму. Друга – "Dottrina politica e sociale" (Політична і соціальна доктрина) – написана переважно Муссоліні (з консультативною участю Джентіле) і присвячена конкретним політичним і соціальним принципам. [8]

Композиція першої частини відповідає класичній філософській структурі. Вона починається з визначення фашизму через його ставлення до головних модерних ідеологій: лібералізму, демократії, соціалізму, марксизму. У кожному випадку ставлення фашизму є подвійним – водночас протиставлення (фашизм є "іншим") і поглинання (фашизм "вбирає" в себе певні елементи цих ідеологій, "очищені" від їх "хиб"). Ця діалектична структура є гегельянською за формою і відображає вплив джентілевської філософської традиції. [8]

Центральним концептом першої частини є поняття держави як "етичної реальності" (*realta etica*). Держава – це не просто інституційна структура, а втілення "духу" нації; не просто інструмент управління, а вища форма колективного буття. Звідси виводиться знаменита формула: "все в державі,

нічого поза державою, нічого проти держави". Ця формула не є просто політичним гаслом – вона є логічним висновком з метафізичних посилок джентілевського "актуального ідеалізму". [8; 5]

Друга частина має іншу структуру – більш практичну і програмну. Вона викладає конкретні принципи фашистської політики у різних сферах: економіка (корпоративізм як "третій шлях"), соціальна політика (національне об'єднання класів), культура (національна культура як виразник "духу" нації), зовнішня політика (експансивний націоналізм як "духовна місія"). Тут переважає мова політичної мобілізації, а не філософської аргументації. [8]

Особливо цікавою є структура аргументації у "Доктрині". Вона поєднує три типи аргументів: метафізичні (фашизм відповідає природі духу і нації), історичні (фашизм є логічним продовженням Risorgimento і римської спадщини), прагматичні (фашизм здатний вирішити конкретні проблеми сучасності, які нездатні вирішити інші ідеології). Така тришарова аргументація дозволяє зробити доктрину привабливою для різних аудиторій – і для філософських інтелектуалів, і для патріотів-традиціоналістів, і для практичних людей справи. [8]

Лінгвістичний аналіз тексту виявляє характерні особливості фашистського стилю. Велика частина ключових концептів подається з заголовної літери ("Stato", "Nazione", "Storia", "Spirito"), що надає їм сакрального відтінку. Часто вживаються абсолютні твердження без застережень ("фашизм є...", "не може бути..."). Активно використовуються антитези ("не індивідуальне, а колективне", "не матеріальне, а духовне"). Ця стилістика не випадкова – вона створює риторичний ефект незаперечної істини. [8]

Особливе місце у структурі "Доктрини" посідає її ставлення до часу і історії. Фашизм представлений як одночасно повернення до традиції (римська спадщина, *Risorgimento*) і радикальний прорив у майбутнє ("новий фашистський чоловік", "нова цивілізація"). Це поєднання архаїки і модерності є характерним для фашистської ідеології загалом і відображає її прагнення подолати дилему між традицією і модерністю шляхом їх синтезу. [8]

Контекст публікації "Доктрини" в "Enciclopedia Italiana" також є показовим. Енциклопедія, керована Джованні Джентіле, була ініціативою, що мала на меті створення систематичного зведення італійської культурної спадщини. Включення "Доктрини фашизму" в цю енциклопедію претендувало на легітимацію фашизму як інтелектуально серйозної доктрини, гідної місця поряд з класичними філософськими і науковими текстами. Це є яскравим прикладом стратегії "академізації" фашистської ідеології через її формальне зближення з університетською культурою. [8]

Структурний аналіз "Доктрини" виявляє і її внутрішні суперечності. Зокрема, напруга між "елітарним" характером першої частини (написаної у мові академічної філософії, доступній лише освіченим читачам) і "масовим" характером другої частини (написаної у мові політичної мобілізації) відображає одну з центральних суперечностей фашизму: між претензією на філософську глибину і необхідністю масової мобілізації. Цю суперечність фашизм так і не зміг розв'язати – вона зберігалась протягом усього існування режиму. [8]

Філософське середовище фашистської Італії не вичерпувалось постаттю Джованні Джентіле. Поряд з ним діяла ціла низка інтелектуалів, що намагались по-своєму концептуалізувати фашизм або тісно з ним взаємодіяли.

Розгляд цих "інших голосів" дозволяє побачити внутрішню гетерогенність ідеологічного простору режиму і важливі суперечності всередині нього.

Джузеппе Боттай (1895–1959) – один із найоригінальніших фашистських мислителів. Міністр корпорацій (1929–1932), потім міністр народної освіти (1936–1943), він водночас був редактором впливового часопису "Critica fascista". Боттай прагнув створити "інтелектуальний фашизм" – більш рефлексивну і відкриту до дебатів версію режимної ідеології. Його щоденник 1935–1944 рр. є цінним документом, що показує внутрішні суперечності фашистських еліт. [43]

У праці "La politica delle arti" Боттай розвинув концепцію культурної політики, що відрізнялась від чисто пропагандистського підходу. Він обстоював відносну автономію мистецтва і науки, які мали служити нації не через буквальне виконання ідеологічних замовлень, а через власний "органічний" зв'язок з духом епохи. Ця позиція була важливим внутрішнім опонентом більш догматичних фашистів і дозволила режиму утримувати у своїй орбіті частину освіченого класу. [1]

Юліус Евола (1898–1974) представляв принципово іншу – езотерично-традиціоналістську – версію правого радикалізму. Хоча він не був ортодоксальним фашистом і часто критикував "плебейські" аспекти муссолінівського режиму, його ідеї значно вплинули на формування фашистської культури. У праці "Rivolta contro il mondo moderno" (1934) Евола розвиває радикальну критику модерності, лібералізму, демократії, апелюючи до уявних "традиційних" ієрархічних суспільств давнини. [58]

Принципова відмінність між Еволою і Джентіле – у ставленні до часу і модерності. Якщо Джентіле обстоював ідею "актуального" фашизму як вищої форми сучасної організації, то Евола вважав модерність регресом і шукав

опори в архаїчному. Ця різниця показує, що навіть всередині фашистської культури існували принципово різні концепції відношення до сучасності – модерністська і архаїчна.

Джованні Папіні (1881–1956) – впливовий італійський письменник і публіцист – пройшов складну ідейну еволюцію: від войовничого антиклерикалізму через націоналістичні позиції до підтримки фашизму і повернення до католицизму. Його "Storia di Cristo" (1921) стала бестселером, що поєднував літературну майстерність з релігійним пафосом. Цей шлях – від атеїстичного бунту через націоналізм до релігійної реакції – є типовим для багатьох італійських інтелектуалів його покоління. [96]

Джузеппе Преццоліні (1882–1982) – засновник часопису "La Voce" – був одним із ключових провідників модернізації італійської культури на початку ХХ ст. У 1923 р. він опублікував "La cultura italiana" – програмний документ, що ставив діагноз італійській культурі і пропонував шляхи її оновлення. Хоча сам Преццоліні згодом дистанціювався від фашизму і виїхав до США, його ідеї оновлення культури через апеляцію до національного "духу" створили ідейне середовище, з якого виростав фашистський проект. [106]

Уджо Оджетті (1871–1946) – впливовий мистецтвознавець і журналіст – представляв "помірковану" фашистську інтелектуальну позицію. Як редактор "Corriere della Sera" і "Pegaso", він допомагав легітимізувати фашизм в очах освічених читачів, не вдаючись до крайньої пропаганди. Його щоденникові записи "Cose viste" дають цінне свідчення про культурне життя Італії 1920-х рр. [95]

Розмаїття цих "інших голосів" – Боттая з його "інтелектуальним фашизмом", Еволи з традиціоналізмом, Папіні з релігійним поверненням, Преццоліні з модерністським оновленням, Оджетті з культурною помірністю –

показує, що фашистське інтелектуальне середовище не було монолітним. Воно охоплювало широкий спектр позицій, що подеколи прямо суперечили одна одній. Цей плюралізм був одночасно і силою режиму (можливість залучати різні аудиторії), і його слабкістю (відсутність єдиної послідовної доктрини).

Важливо відзначити, що цей плюралізм був обмеженим: він допускав різні версії фашистського мислення, але ніколи не виходив за межі базових ідеологічних установок режиму. Інтелектуали, які наважувались на справжнє концептуальне опозиціонування – як Кроче, Грамші, Россел'ї, Сальвеміні – або зазнавали репресій, або виходили в "внутрішню еміграцію", або емігрували фізично.

2.2. Антифашистська філософська думка: Грамші і Кроче

Інтелектуальний ландшафт міжвоєнної Італії не вичерпувався фашистською думкою. Попри репресії та цензуру, два видатних мислителі – Антоніо Грамші і Бенедетто Кроче – розробляли альтернативні філософські проєкти, що стали не лише критикою фашизму, але й важливими теоретичними ресурсами для розуміння природи ідеологічного панування як такого.

Антоніо Грамші (1891–1937) народився у Сардинії у бідній родині. Завдяки стипендії він вступив до Туринського університету, де зблизився з соціалістичним рухом. Після більшовицької революції він стає лідером Італійської комуністичної партії. У 1926 р. Грамші заарештований, незважаючи на депутатський імунітет. На процесі прокурор вимагав "не дати цьому мозку думати 20 років". Грамші провів під арештом більшість часу до своєї смерті у 1937 р. [6]

Парадоксально, але саме тюремна ізоляція стала умовою найбільш продуктивного інтелектуального розвитку Грамші. У 1929–1935 рр. він заповнив 33 зошити нотаток – "Тюремні зошити" – що охоплюють надзвичайно широке коло проблем: від теорії гегемонії до аналізу культури, від філософії історії до проблеми інтелектуалів. [6]

Центральна концепція – "гегемонія" (*egemonia*) – є переосмисленням марксистського поняття "надбудови". Класичний марксизм пояснював панування правлячого класу передусім через економічний примус і пряме насильство. Грамші виявив суттєву аналітичну недостатність цієї схеми:

правлячий клас здійснює також культурне і моральне лідерство – "гегемонію" – яке забезпечує "добровільну" згоду підлеглих. [6]

Для розуміння фашизму ця концепція є ключовою. Вона дозволяє поставити питання: яким чином фашистський режим забезпечував масову підтримку або пасивну згоду? Відповідь: фашизм будував гегемонію через культурну політику, систему масових організацій, пропаганду і ритуальну мобілізацію – через механізми "добровільного" долучення мас до фашистської системи цінностей. [6]

"Пасивна революція" (*rivoluzione passiva*) – інша принципово важлива грамшівська концепція. Це трансформація "зверху", ініційована правлячими елітами для нейтралізації загрози справжньої народної революції "знизу". Технологія: включення елементів програм підлеглих класів, здійснення необхідних реформ без реального перерозподілу влади. [6]

Концепція "органічних інтелектуалів" є третім ключовим елементом. Грамші розрізняв "традиційних інтелектуалів" – представників автономних академічних традицій – і "органічних інтелектуалів", що виростають з певного класу і виражають його інтереси. Кожен клас, що претендує на гегемонію, повинен виробити власних органічних інтелектуалів.

У Зошиті 22 ("*Americanismo e fordismo*") Грамші розвиває аналіз нових форм виробництва і соціальної організації, що виникають у американському капіталізмі – масове виробництво, наукова організація праці, нові форми соціального контролю – і ставить питання про альтернативи фашистській моделі модернізації.

Бенедетто Кроче (1866–1952) – найвпливовіший італійський філософ першої половини XX ст., творець впливової ідеалістичної системи і засновник журналу "*La Critica*" – пройшов складну еволюцію у ставленні до фашизму.

Спочатку він, як і більшість ліберальних інтелектуалів, розглядав Муссоліні як необхідного "хірурга", здатного стабілізувати поствоєнну Італію. У 1925 р. він розірвав з режимом і опублікував "Маніфест антифашистських інтелектуалів".

Крочевська філософська система побудована на чотирьох фундаментальних категоріях духу: естетика (мистецтво і мова), логіка (поняття і наука), економіка (практична діяльність), етика (моральна діяльність і свобода). Найвищою формою духовного розвитку є свобода – не просто як політична цінність, але як метафізична константа, рушійна сила всього людського і культурного розвитку.

У "La storia d'Europa nel secolo decimonono" (1932) Кроче розвиває філософсько-історичну концепцію XIX ст. як "століття свободи" – епохи, в якій принцип свободи пробивав собі шлях через різноманітні політичні і соціальні форми. Фашизм у цьому контексті трактується як тимчасовий регрес, що не може скасувати загального поступу свободи.

Фашизм, з крочевської перспективи, є принциповим запереченням свободи і, отже, запереченням самого духовного прогресу. Тоталітарна держава, що претендує на охоплення всіх сфер людського буття, є не лише тиранією, але й метафізичним безглуздом: дух, що є по суті вільною активністю, не може бути "тотально" поглинений жодним зовнішнім інститутом.

Стратегія Кроче – "внутрішня еміграція": не пряме протистояння режиму, але збереження "царства духу" – простору вільної культурної і філософської думки – всередині репресивного середовища. Видання "La Critica" стало в 1925–1943 рр. одним із небагатьох легальних просторів ліберальної інтелектуальної думки.

Один із найбільш інтелектуально цікавих аспектів ідеологічного ландшафту міжвоєнної Італії – прихований діалог між Грамші і Кроче. "Тюремні зошити" містять цілий "Зошит 10", повністю присвячений філософії Кроче: "La filosofia di Benedetto Croce". Цей зошит є найбільш систематичним грамшіанським аналізом Кроче і водночас – найяскравішим прикладом інтелектуальної полеміки через символічне "посередництво".

Грамші і Кроче поділяли значно більше, ніж здається на перший погляд. Обидва були переконаними ідеалістами у тому сенсі, що надавали вирішальної ролі ідеям, свідомості і культурі у соціальних трансформаціях – на відміну від механістичного матеріалізму, що зводив ідеї до "відображення" матеріальних умов. Обидва наголошували на ролі "органічних інтелектуалів" у виробленні і поширенні культурних смислів.

Рональд Холуб у "Antonio Gramsci: Beyond Marxism and Postmodernism" (1992) показав: грамшіанська теорія гегемонії є, по суті, спробою засвоїти і "матеріалізувати" крочевський ідеалізм – включити в марксистську теорію крочевський акцент на культурі і духовному лідерстві, не відмовляючись від матеріального аналізу класових відносин. [74]

Девід Робертс у "Benedetto Croce and the Uses of Historicism" (1987) аналізує, яким чином крочевський "абсолютний гісторицизм" – концепція про те, що вся дійсність є "духом у русі", що реалізує себе в конкретних історичних формах, – міг бути інтерпретований і як ліберальна апологія свободи, і як легітимація будь-якого успішного руху, що перемагає. Ця амбівалентність пояснює, чому деякі кроче'анці еволюціонували до фашизму. [108]

Парадоксально, але і Грамші, і Кроче у своїх різних, опозиційних способах наголосили на тому, що ідеологічна влада фашизму не є абсолютною

і не може бути абсолютною – бо дух (у Кроче) і суперечності між гегемонією і контргегемонією (у Грамші) завжди залишають простір для спротиву і трансформації. Обидва, кожен по-своєму, зберігали оптимізм щодо здатності людини протистояти тоталітарній претензії.

2.3. Фашизм у порівняльній перспективі та рецепція ідеологій

Аналіз філософських засад фашистської ідеології буде неповним без порівняльної перспективи. Фашизм як ідеологічна і політична течія не є суто італійським феноменом: у 1920–1930-х рр. різноманітні фашистські та ультраправі рухи виникли у більшості країн Європи. Порівняльний аналіз дозволяє виявити, які елементи ідеологічної структури є інваріантними, а які – специфічно "італійськими".

Стенлі Пейн у монументальній праці "A History of Fascism, 1914–1945" (1995) запропонував типологію фашизму, що охоплює три виміри: фашистський "негатив" (антикомунізм, антилібералізм, антиконсерватизм), "позитив" (нація, специфічна форма "органічної" держави, культ вождя) і "стиль" (масова мобілізація, насильство, ритуалізація). [101]

Принципова відмінність між нацизмом і фашизмом полягає передусім у ролі расизму і антисемітизму. Нацистська ідеологія є по суті расистською: "кров і ґрунт", арійський расовий міф, антисемітизм як системний принцип – все це становить ядро нацистської ідеологічної системи. Фашистська ідеологія Муссоліні початково відкидала расизм як ненаукове поняття – лише у 1938 р., під тиском союзу з нацистською Німеччиною, були прийняті "Расові закони".

Ця відмінність є ідеологічно значущою: якщо нацизм є по суті "біологізованою" ідеологією (нація як "раса крові"), то фашизм є "культуралізованою" (нація як "дух", "культура", "цивілізація"). Різниця між Джентіле і нацистськими ідеологами є принциповою: Джентіле обґрунтовував

єдність нації через філософські поняття "духу" і "волі", а не через біологічні категорії "раси".

Іспанський фалангізм Хосе Антоніо Прімо де Рівери – ще одна важлива порівняльна точка. Фаланга запозичила у фашизму риторичу "органічної нації" і революційного антипарламентаризму, але поєднала її з елементами католицького традиціоналізму. Після приходу до влади Франко фалангізм поступово розчинився в суміші монархізму, католицизму і традиціоналізму, втративши власне фашистський характер.

Угорський "Партія Схрещених Стріл" (Nyilaskeresztes Part) Ференца Салаші представляє третій варіант: більш радикальний, антисемітський, орієнтований на нацистську модель і чужий "окультуреному" ідеалізму Джентіле. Угорський випадок демонструє, як фашистська ідеологічна матриця могла "заповнюватись" принципово різним ідейним змістом залежно від місцевих традицій.

Майкл Манн у "Fascists" (2004) запропонував соціологічний порівняльний аналіз: фашистські рухи мали успіх там, де поєднувались певні соціальні умови (післявоєнна криза, страх перед революційними рухами, слабкість ліберальних інститутів) з активною мобілізацією певних соціальних груп (середній клас під загрозою, ветерани війни, частина молоді). [85]

Порівняльна перспектива також дозволяє виявити спільний для всіх форм фашизму феномен – те, що Джордж Мосс назвав "fascist revolution": фашизм як спроба "революції" у сфері культури і суб'єктивності, а не лише у сфері інститутів і власності. Фашизм прагнув не просто захопити владу, але змінити саму людину – її відчуття себе, своєї ідентичності, своїх цінностей. [92]

Дослідження філософських засад італійського фашизму є невіддільним від питання рецепції цього феномену в українській філософській і політичній думці. Українська рефлексія над тоталітарними ідеологіями ХХ ст. формувалась в особливих історичних умовах: українські мислителі стикалися як зі сталінським тоталітаризмом, так і – через досвід ОУН-УПА – з власними варіантами правого радикалізму. Ця ситуація надає українській рецепції фашизму специфічний кут зору.

Важливою працею в цьому напрямку є дослідження В. Лісового "Культура – ідеологія – політика" (1997). Лісовий аналізує фашизм у контексті ширшої проблематики ідеології як феномену модерної доби. Його внесок полягає у систематизації методології аналізу ідеологічних феноменів і застосуванні її до конкретних історичних випадків. Особливо цінним є його розгляд взаємозв'язку між філософськими ідеями і політичними практиками, що безпосередньо релевантний для нашого дослідження. [24]

В. Горський у "Філософії в українській культурі" (2001) розглядає українську філософську традицію в контексті європейських інтелектуальних рухів ХХ ст., включно з відповідями європейських мислителів на виклики тоталітаризму. Хоча його основний фокус на українській філософській традиції, він виділяє значення інтернаціонального контексту для розуміння специфіки українських інтелектуальних реакцій на тоталітаризм. [14]

М. Попович у "Нарисі історії культури України" (1998) присвячує окремий розділ аналізу тоталітарних ідеологій ХХ ст. і їх впливу на культурні процеси. Його підхід характеризується інтеграцією філософського аналізу з конкретно-історичним дослідженням, що методологічно близьке до нашого. Попович підкреслює, що тоталітарні ідеології – і фашистські, і комуністичні –

мають спільні структурні риси, які роблять можливим їх порівняльне дослідження. [25]

Стаття Л. Довбищенко "Тоталітаризм як феномен ХХ століття" (2018) є прикладом сучасної української філософської рефлексії над тоталітарними ідеологіями. Автор розвиває класичну концепцію тоталітаризму Г. Арендт і доповнює її аналізом сучасних форм авторитаризму, що виявляють схожі структурні риси. Це дослідження важливе як приклад того, як класичні концепти тоталітаризму застосовуються до аналізу сучасних феноменів. [16]

Особливе місце в українській рецепції правих ідеологій займають дослідження ідеології ОУН – українського націоналістичного руху, що мав ідеологічні точки дотику з європейським правим радикалізмом 1930-х рр. Аналітичні огляди Г. Касьянова дозволяють виявити як спільні елементи, так і принципові відмінності між різними правими ідеологіями міжвоєнної доби. Українська ОУН, як і італійський фашизм, спиралася на ідею національного відродження ("палінгенетичний націоналізм" в термінології Гріффіна), але мала принципово інший контекст: боротьба за національне визволення поневоленого народу, а не імперіалістична експансія. [21]

Ця відмінність є принципово важливою для розуміння специфіки українського досвіду і неприпустимості простого ототожнення усіх правих ідеологій ХХ ст. Італійський фашизм був ідеологією експансивного імперіалізму держави, що вже мала державність; український націоналізм 1930-х рр. був ідеологією боротьби за національне самовизначення нації, позбавленої власної державності. Це різні структурні позиції, що не зводяться одна до одної.

Сучасна українська філософська думка демонструє зростаючий інтерес до проблематики авторитаризму і ідеологічних механізмів легітимації

насильства – особливо у контексті російської агресії з 2014 р. Розуміння того, як ідеології формуються, функціонують і трансформуються у тоталітарних і авторитарних режимах, набуває не лише академічного, але й громадянського значення. Дослідження класичних випадків тоталітаризму (нацистська Німеччина, фашистська Італія, сталінський СРСР) є необхідним кроком у формуванні концептуального арсеналу для аналізу сучасних авторитарних феноменів.

Окремий вимір українського контексту – дослідження впливу російського неототалітаризму як ідеологічного феномену. Сучасний путінський режим демонструє ряд структурних рис, що нагадують фашистську ідеологію: культ вождя, ідеологія "повернення великої держави", конструювання "ворога" як основи національної єдності, мобілізація маси через медіа і освіту. Це робить класичні дослідження фашизму особливо актуальними для розуміння сучасних викликів, які стоять перед українським суспільством. [28]

Узагальнюючи огляд української рецепції італійського фашизму, можна зробити кілька важливих висновків. По-перше, в українській філософській думці фашизм розглядається переважно у контексті ширшої проблематики тоталітаризму, поряд із нацизмом і сталінізмом. По-друге, українська рефлексія тісно пов'язана з критичним аналізом українського досвіду, включно з ОУН-УПА і сучасним опором російській агресії. По-третє, бракує систематичних спеціалізованих досліджень саме італійського фашизму з фокусом на його філософських засадах. Цей пробіл дана дисертація і прагне частково заповнити.

Дослідження філософських засад італійського фашизму потребує врахування зовнішніх (некаталіанських) філософських відповідей на цей

феномен – не тільки тому, що вони збагачують концептуальний апарат, але й тому, що багато з них прямо реагують на італійський матеріал або резонують з ним. Розгляд цих "зовнішніх" відповідей виявляє глобальний філософський контекст, у який вписується італійський фашизм як аналітичний об'єкт.

Найбезпосередніший резонанс з італійським матеріалом має концепція "естетизації політики" Вальтера Беньяміна, розроблена у есеї "Твір мистецтва в епоху технічної відтворюваності" (1936). Беньямін експліцитно посилається на італійський футуризм Марінетті як приклад крайнього випадку естетизації – того культу війни і насильства, який стає кульмінацією фашистської естетичної програми. Знаменита фраза Беньяміна "Fiat ars – pereat mundus" (хай буде мистецтво – нехай світ загине) є прямим коментарем до маринеттіанського футуризму, що тісно пов'язаний з італійським фашизмом. Концепція естетизації безпосередньо застосовується до аналізу масових ралі на П'яцца Венеція, монументальної архітектури "нового Риму", ритуалізованих діалогів Дуче з натовпом. [36]

Це резонує з аналізом Симони Фаласки-Занпоні, чия праця "Fascist Spectacle" (1997) є фактично італійським розгортанням беньямінівської ідеї: фашизм як режим, у якому політика повністю театралізована, а громадянство – форма публічного ритуалу. Італійський випадок надає беньямінівській концепції конкретний емпіричний матеріал, а беньямінівська концепція дозволяє теоретично осмислити італійський матеріал. Цей взаємозв'язок є показовим прикладом того, як зовнішня філософська відповідь і конкретне історичне дослідження доповнюють одне одного.

Герберт Маркузе у статті "Боротьба проти лібералізму в тоталітарному погляді на державу" (1934) проаналізував саме італійський фашизм як перший приклад тоталітарного антилібералізму. Хоча на момент написання Маркузе

ще не міг знати про повний обсяг німецького розвитку, його аналіз "тоталітарного погляду на державу" виходить з джентілевської концепції – тобто з італійського матеріалу. Маркузе показує, як фашистська критика лібералізму паразитує на самому лібералізмі: вона використовує його ж аргументи (про неефективність парламентської демократії, про "кризу буржуазного суспільства"), щоб обґрунтувати свою альтернативу. [86]

Цей аналіз безпосередньо релевантний для розуміння динаміки кризи італійського ліберального порядку 1919–1922 рр. і способу, яким фашизм скористався цією кризою. Італійські ліберали (Кроче, Сальвеміні, Гобетті) самі визнавали неспроможність "ліберальної Італії" відповісти на виклики масового суспільства – і ця самокритика створила інтелектуальний простір, який зайняв фашизм. Маркузіанський аналіз дозволяє побачити, як фашистська ідеологія була не "зовнішньою" агресією проти лібералізму, а його внутрішньою деформацією.

Теодор Адорно і Макс Хоркхаймер у "Діалектиці Просвітництва" (1944) запропонували фундаментальну переоцінку зв'язку між модерністю і тоталітаризмом. Хоча їхній основний фокус – нацизм, ключова теза про "діалектику Просвітництва" – про те, що інструментальний розум модерності вмонтовує в себе можливість тоталітарного домінування – повністю застосовна до італійського випадку. Джентілевський "актуальний ідеалізм" як спроба "вищої" модерної філософії, що обґрунтовує тоталітарну державу, є саме тим типом феномену, який Адорно і Хоркхаймер прагнули пояснити. [33]

Карл Поппер у "Відкритому суспільстві і його ворогах" (1945) запропонував іншу – ліберально-раціоналістичну – критику тоталітаризму. Хоча його головний об'єкт – нацизм і сталінізм, його генеалогія тоталітарного мислення проходить через Гегеля – і тим самим напряду стосується

джентілевського гегеліанства. Попперівська теза про "холістичну соціальну інженерію" як коріння тоталітаризму є прямим викликом джентілевському проєкту "тотальної держави": якщо Поппер має рацію, то спроба перевлаштувати суспільство відповідно до філософської концепції "духу" неминуче веде до тоталітарної катастрофи. Італійський фашизм є конкретним підтвердженням цієї попперівської тези. [105]

Юрген Хабермас у "Структурній трансформації публічної сфери" (1962) запропонував ще одну аналітичну перспективу. Його теза про кризу буржуазної публічної сфери у XX ст. напряду пояснює, чому фашизм виявився ефективним саме в Італії – країні з відносно розвиненою, але дисфункціональною публічною сферою (преса, парламент, культурні інституції). Фашизм пропонує "перформативну псевдо-публічність" – масові ралі, які імітують публічну участь, але виключають критичний дискурс. Хабермасівський аналіз дозволяє зрозуміти, чому італійці, що мали досвід ліберальної публічної сфери, дозволили її замінити на фашистський спектакль. [73]

Робін Колінгвуд у "Ідеї історії" (1946) дав важливу методологічну рефлексію. Його теза про необхідність розуміння "внутрішнього досвіду" минулих епох є особливо релевантною для дослідження фашизму, який значною мірою спирався на ірраціональні мотивації. Колінгвудівський герменевтичний підхід є методологічним інструментом, що дозволяє зрозуміти італійський фашизм не тільки в його раціональних "тезах", але й у тому досвіді приналежності, ентузіазму, естетичного захвату, який він пропонував своїм прихильникам. Без такого розуміння фашизм залишається незбагненим як масовий феномен. [48]

Узагальнюючи зовнішні філософські відповіді у їх резонансі з італійським матеріалом, можна виділити: (1) беньямінівська естетизація – операціональний інструмент аналізу фашистської естетики; (2) маркузеанський діалектичний аналіз – інструмент розуміння фашизму як деформації лібералізму; (3) адорно-хоркхаймерівська критика модерності – інструмент розуміння джентілевського тоталітарного проекту; (4) попперівська критика холізму – інструмент аналізу джентілевського гегеліанства; (5) хабермасівська критика публічної сфери – інструмент розуміння соціальних умов фашистського успіху; (6) колінгвудівська герменевтика – методологічний інструмент розуміння внутрішнього досвіду фашизму. Кожна з цих перспектив, застосована до італійського матеріалу, виявляє важливий аспект, недоступний внутрішньоіталійським аналізам.

Висновки до розділу 2

Здійснений у другому розділі аналіз філософських засад політичних ідеологій міжвоєнної Італії дозволяє сформулювати узагальнюючі висновки, що відповідають другому, третьому та четвертому завданням дослідження.

По-перше, інтелектуальні витoki італійського фашизму є принципово гетерогенними і не зводяться до жодної єдиної філософської традиції. Революційний синдикалізм Жоржа Сореля надав фашизму концепцію «революційного міфу» як ірраціонального мобілізаційного ресурсу та реабілітував насильство як «творчу» і морально оновлюючу силу. Елітаристська соціологія Вільфредо Парето – з теорією «циркуляції еліт» та концепцією нераціональних «залишків» – підтвердила антидемократичні інтуїції і делегітимувала парламентаризм як форму правління. «Залізний закон олігархії» Роберта Міхельса надав псевдонаукове обґрунтування неминучості правління вождівської меншості. Ширший філософський контекст ніцшеанства (концепти «волі до влади», «переоцінки цінностей») і бергсоніанства (примат «*elan vital*» та інтуїції над аналітичним розумом) живив той антираціоналістичний і волюнтаристський клімат, в якому фашистські ідеї знайшли культурний резонанс. Жоден із цих мислителів не був фашистом у вузькому сенсі, проте сукупність їхніх ідей утворила той концептуальний арсенал, з якого фашизм черпав обґрунтування.

По-друге, «актуальний ідеалізм» Джованні Джентіле є найбільш систематичним і філософськи амбітним теоретичним обґрунтуванням тоталітарної держави з усіх, які будь-коли були вироблені в межах

академічної філософії. Ключовий хід Джентіле – ідентифікація «справжнього» індивіда з державою через поняття «духу як чистого акту» – дозволив представити тоталітарне поглинання особистості не як насильство, а як метафізичне звільнення і самореалізацію. Формула «все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави», зафіксована в «Доктрині фашизму» (1932), є логічним висновком з метафізичних посилок актуалізму, а не лише політичним гаслом. Жоден інший фашистський режим Європи не мав свого Джентіле – філософа першого ряду, здатного поставити серйозну академічну традицію на службу режиму. Структурний аналіз «Доктрини фашизму» виявив її гетерогенну природу: поєднання філософської частини Джентіле з програмною частиною Муссоліні, що утворили потужний синтез метафізичного обґрунтування та практично-мобілізаційного втілення тоталітарної ідеї. Дискурс-аналіз чотирьох знакових промов Муссоліні (1922, 1925, 1938, 1940) виявив, що навіть позбавлена систематичної філософської освіченості риторика дуче відтворювала ключові концепти джентілевського «актуального ідеалізму» – доказ реального проникнення цих ідей у практику ідеологічного управління.

По-третє, антифашистська філософська думка запропонувала два принципово різні, але взаємодоповнювальні ресурси опору. Антоніо Грамші у «Тюремних зошитах» здійснив теоретичний прорив, що виходить далеко за межі ортодоксальної марксистської традиції: концепція «гегемонії» виявила механізми «добровільної» підтримки авторитарних режимів через культурне і моральне лідерство, концепція «пасивної революції» пояснила механізми нейтралізації потенціалу соціальних трансформацій, а концепція «органічних інтелектуалів» відкрила нову перспективу для аналізу класової природи інтелектуальної праці. Бенедетто Кроче, своєю чергою, обстоював свободу як

метафізичну константу духу, протиставивши тоталітарній претензії фашизму ліберально-ідеалістичну філософію історії, а його стратегія «внутрішньої еміграції» та видання журналу «La Critica» у 1925–1943 рр. зберегли простір ліберальної інтелектуальної думки в межах репресивного середовища. Принципово важливим є виявлений у Зошиті 10 «Тюремних зошитів» прихований інтелектуальний діалог між Грамші і Кроче, що демонструє: навіть за умов авторитарного режиму інтелектуальна культура зберігає здатність до критичного самообліку через символічне посередництво.

По-четверте, порівняльна перспектива виявила як інваріантне ядро фашистських ідеологій, так і специфіку «італійського» варіанту. Ядром, за концепцією Р. Гріффіна, є «палінгенетичний ультра націоналізм» – міф національного воскресіння після занепаду. Спільними для італійського фашизму, нацизму, іспанського фалангізму та угорської «Партії схрещених стріл» є культ вождя, антипарламентаризм, апеляція до ірраціонального міфу та монополізація публічного простору. Водночас італійський фашизм має специфічні риси: відсутність первинного расизму (расові закони 1938 р. запроваджені під тиском Берліна), відносний плюралізм у культурі та мистецтві на початку режиму, «окультурене» філософське обґрунтування Джентіле, збереження монархії та Католицької церкви як відносно автономних інституцій. Аналіз зовнішніх філософських відповідей на фашизм (В. Беньямін, Г. Маркузе, Т. Адорно і М. Хоркхаймер, К. Поппер, Ю. Габермас, Р. Дж. Колінгвуд) показав, що італійський випадок не лише отримав теоретичне осмислення, але й значною мірою сформував концептуальний апарат, який згодом застосовувався до інших авторитарних режимів.

Сформульовані у другому розділі висновки створюють концептуальну рамку для аналізу соціально-політичних трансформацій під впливом ідеології, який здійснюється у третьому розділі.

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПІД ВПЛИВОМ ІДЕОЛОГІЇ

3.1. Корпоративна держава як практична реалізація фашистської ідеології

Корпоративна держава є, мабуть, найбільш оригінальним і водночас найбільш суперечливим інституційним проєктом фашистської ідеології. Вона претендувала на роль "третього шляху" між капіталізмом і соціалізмом. Ідеологи фашизму представляли її як принципово нову форму організації суспільства, що долає вади як ліберального індивідуалізму, так і класового антагонізму марксизму.

Теоретичне підґрунтя корпоративізму є давнім і різноманітним. Ідея "корпорацій" – органічних утворень, що об'єднують людей за родом діяльності – сягає середньовічних цехів і католицької соціальної доктрини. Папська енцикліка "Rerum Novarum" (1891) Лева XIII закликала до вирішення "соціального питання" через органічну солідарність класів; "Quadragesimo Anno" (1931) Пія XI розвинула ці ідеї.

Фашистська версія відрізнялась від католицької акцентом на підпорядкованості корпоративних тіл державі, а не принципом субсидіарності. Якщо католицький корпоративізм наголошував на автономії корпорацій від держави, то фашистський – на їх повному підпорядкуванні централізованому державному управлінню.

Головним теоретиком фашистського корпоративізму був Альфредо Рокко – юрист і міністр юстиції у 1925–1932 рр. Рокко розробив концепцію

"органічної держави", в якій індивіди існують не для себе, але для суспільства і нації. Суспільство – не арифметична сума атомізованих індивідів, але органічне ціле, що переважає своїх членів. [24] [26] [70]

Інституційне становлення відбувалось поетапно. "Пакт Палаццо Відоні" (жовтень 1925 р.) – Конфіндустрія визнала фашистські профспілки єдиними представниками робітників, фактично ліквідувавши незалежний профспілковий рух. Закон Рокко про синдикати (квітень 1926 р.) юридично оформив монополію і заборонив страйки та локаути. [81; 11]

"Хартія праці" (Carta del Lavoro, квітень 1927 р.) проголосила принципи організації трудових відносин у корпоративній державі: трудовий договір є "суспільним обов'язком", а не приватним; інтереси виробництва підпорядковані національним; держава виступає арбітром між роботодавцями і найманими. [2]

Система з 22 корпорацій, остаточно оформлена у 1934 р., охоплювала всі основні галузі економіки: корпорація зернових, корпорація текстилю, корпорація металургії тощо. Кожна об'єднувала організації підприємців і робітників під головуванням міністра-корпоративіста. [11]

На практиці, однак, корпорації виявились значно менш ефективними. Реальна влада залишалась зосередженою у державному апараті, партійній ієрархії і самих великих промисловців. Корпорації перетворились на консультативні органи без реального управлінського впливу.

Цей розрив між ідеологічними деклараціями та реальним функціонуванням є надзвичайно показовим. Він демонструє, що фашистська ідеологія функціонувала передусім як система "легітимаційних наративів" – а не як чітка управлінська програма. Корпоративна держава була важлива

передусім як ідеологічний символ "третього шляху", а не як ефективний механізм.

У 1939 р. Палата депутатів замінена Палатою фашій і корпорацій. Формально це означало заміну "буржуазного" парламентського представництва на функціональне корпоративне. Реально – лише юридичне оформлення того, що вже давно стало фактом: Муссоліні правив через декрети і особисту волю.

Аналіз корпоративної держави виявляє принципову внутрішню суперечність фашистської ідеології: між "надкласовою" риторикою держави і реальним союзом режиму з великою буржуазією. Ця суперечність є серцевиною грамшіванського аналізу фашизму як "пасивної революції".

Економічна політика фашистської Італії є особливо показовим прикладом розриву між ідеологічними деклараціями і реальними практиками. Фашизм проголошував "третій шлях" і декларував підпорядкування економіки "вищому" національному інтересу. Реальна політика виявилась значно більш прагматичною і непослідовною.

Ролан Сарті у "Fascism and the Industrial Leadership in Italy" (1971) детально дослідив відносини між фашистським режимом і великою промисловістю. Його висновок: незважаючи на риторичу "надкласової держави", реальні відносини між режимом і промисловою буржуазією були мутуалістичними. Велика промисловість підтримала фашизм фінансово і організаційно і в обмін отримала захист від робітничого руху. [112]

Джон Коен у статті "Was Italian Fascism a Developmental Dictatorship?" (1979) поставив питання: чи сприяв фашизм економічному розвитку Італії? Його відповідь є нюансованою: режим здійснив ряд важливих

інфраструктурних інвестицій, але загалом не забезпечив "розвиткового прориву" і залишив Італію у 1943 р. з серйозно ослабленою економікою. [47]

Особливо показовою є політика автаркії (*autarchia*), проголошена у 1936 р. після введення санкцій Ліги Націй у відповідь на Ефіопську кампанію. Автаркія – прагнення до економічної самодостатності – стала ідеологічним гаслом, але на практиці призвела до неефективного розподілу ресурсів і зниження конкурентоспроможності.

Програми суспільних робіт ("*battaglia del grano*" – битва за зерно, осушення Понтійських боліт, будівництво автострад) є більш позитивним прикладом: ці проекти справді мали і практичний, і ідеологічний вимір. Вони демонструвала спроможність держави "підкорювати" природу – і водночас служили пропагандистській меті доказу "динамізму" режиму.

3.2. Масова мобілізація і культурна політика фашистського режиму

Масова мобілізація і культурна політика фашистського режиму є, мабуть, тим виміром, де зв'язок між ідеологічною програмою і соціальними трансформаціями виявляється найбільш безпосереднім і наочним. Фашизм претендував не просто на управління суспільством, але на формування "нової людини" – принципово іншого антропологічного типу.

Фашистський антропологічний ідеал – "uomo nuovo" – формувався у протиставленні до "старої людини" ліберальної доби: раціональної, індивідуалістичної, комерційної, орієнтованої на приватну вигоду. "Новий фашистський чоловік" мав бути відданим, войовничим, дисциплінованим, готовим пожертвувати особистими інтересами заради нації.

Для формування "нової людини" режим розбудував розгалужену систему масових організацій. "Figli della Lupa" (Сини вовчиці) – дітей 6–8 років; "Opera Nazionale Balilla" (ONB, 1926) – підлітків 8–18 років; "Gioventu Italiana del Littorio" (GIL, 1937) об'єднала всі молодіжні організації під єдиним управлінням Партії.

"Opera Nazionale Dopolavoro" (OND) – Національна організація дозвілля, заснована у 1925 р. – до кінця 1930-х охоплювала понад 4 мільйони членів. Вона організовувала для робітників спорт, туризм, театр, кіно. Вікторія де Грація показала: OND була надзвичайно успішним механізмом ідеологічної інтеграції саме тому, що пропонувала реальні матеріальні і культурні блага. Це є чудовою ілюстрацією грамшіванської тези: гегемонія досягається через

"органічне" зрощення ідеологічного контролю з задоволенням реальних потреб. [56]

Освіта посіла центральне місце у програмі ідеологічного формування. Після реформи Джентіле (1923), наступні зміни посилювали контроль. У 1929 р. введено єдиний державний підручник для початкової школи. Вчителі зобов'язувались носити фашистський мундир. У 1931 р. університетські професори складали присягу на вірність режиму – відмовились лише дванадцять. [66]

Шкільні програми переписувались з метою прославлення фашистського ладу і "величі" Стародавнього Риму. Особлива увага – військово-патріотичному вихованню: маршування, фізична підготовка входили до обов'язкових компонентів шкільної програми.

Культурна політика режиму у перший період (1922–1929) відзначалась певним плюралізмом. Після 1930 р. контроль посилювався. Міністерство народної культури (Minculpop, 1937) координувало інформаційну і культурну політику. Щотижневі "veline" – детальні циркуляри – надсилались редакціям газет.

Радіо стало одним із найпотужніших інструментів пропаганди. Кількість радіоприймачів в Італії зросла з 27 000 у 1927 р. до майже мільйона у 1938 р. Промови Муссоліні транслювались у прямому ефірі; ретельно відібрані музичні і культурні програми формували "фашистський смак".

Кіно отримало статус "найсильнішої зброї" пропаганди. Інституціт Luce, заснований у 1924 р., виробляв кіножурнали, що показувались у всіх кінотеатрах перед художніми фільмами.

Архітектура і містобудування відіграли особливу роль. Грандіозні будівельні проєкти "нового Риму" – форум Муссоліні, Via dell'Impero – мали

не лише практичну, але передусім символічну функцію: вони мали виражати велич фашистської держави і демонструвати наступність з Давнім Римом.

Особливого значення набула "естетизація політики" – перетворення публічного простору на тотальний естетичний досвід. Масові ралі на П'яцца Венеція; ритуалізовані діалоги між Дуче і масами; військові паради; спортивні свята – все це створювало атмосферу квазісакрального колективного переживання.

Симона Фаласка-Занпоні у "Fascist Spectacle" (1997) показала, що естетика видовища була не "прикрасою" фашистської політики, а її серцевиною: фашизм є режимом, де політика стала повністю театралізованою, а громадянство – формою публічного ритуалу. [60]

Мейбл Березін показала: участь у масових фашистських ритуалах була не просто виконанням обов'язкового сценарію, але конструюванням і підкріпленням суб'єктивної ідентичності учасників.

Оцінка ефективності масової мобілізації є складним питанням. Дослідження показують, що дистанція між публічною відповідністю і реальним переконанням залишалась значною. Луїза Пассеріні: навіть серед членів молодіжних організацій чимало сприймали членство передусім як доступ до спортивних секцій, а не ідеологічне переконання. [98]

Гендерний вимір фашистської ідеології є окремим і надзвичайно важливим аспектом. Фашизм є яскравим прикладом ідеологічного виробництва гендерних норм і ролей – причому і "маскулінності", і "фемінності" одночасно.

Фашистська "маскулінність" конструювалась через кілька взаємопов'язаних осей: войовничість (чоловік як воїн), продуктивність (чоловік як виробник), відповідальність (чоловік як батько), ієрархія (чоловік

як той, хто підкоряється і домінує). Ці ролі підкріплювались через систему масових організацій, військову підготовку, культ тіла і спорту.

Вікторія де Грація у "How Fascism Ruled Women" (1992) здійснила детальний аналіз фашистської жіночої політики. Режим поєднував суперечливі сигнали: "Battaglia delle nascite" вимагала від жінок якнайбільше дітей; з іншого – жіноча освіта і ряд жіночих організацій давали жінкам нові можливості – хоч і в жорстко регламентованих формах. [55] [45]

Линн Калдвелл у "Reproducers of the Nation" (1986) підкреслила ключову суперечність фашистської жіночої політики: між патріархальним ідеалом "домашньої жінки" і реальними потребами мілітаризованої економіки у жіночій праці.

Культ чоловічого тіла є іншим важливим виміром. Фашистська естетика прославляла атлетичне, загартоване тіло як матеріальне втілення "нової людини". Симона Фаласка-Занпоні у "Fascist Spectacle" показала, як естетика тіла і публічного видовища стала ключовим механізмом ідеологічної комунікації. [60]

Відносини між фашизмом і мистецтвом є одним із найбільш суперечливих аспектів ідеологічної програми режиму. На відміну від нацистської Німеччини, де "дегенеративне мистецтво" жорстко переслідувалось, фашистська Італія характеризувалась значно більшим плюралізмом у сфері естетики.

Особливо показовим є ставлення до футуризму. Футуристичний рух Філіппо Томмазо Марінетті прославляв машину, швидкість, насильство – і знайшов природних союзників у фашистському русі. Однак згодом між фашизмом і авангардним мистецтвом виникла напруга: режим надавав дедалі більшого значення апеляції до "romanita".

Емілія Браун у "Mario Sironi and Italian Modernism" (2000) дослідила відносини між модернізмом і фашизмом. Маріо Сіроні синтезував елементи модернізму з монументальним стилем, що підходив для ідеологічних цілей режиму. [44]

Архітектура є ще одним ключовим полем. Д. М. Ласанскі у "The Renaissance Perfected" (2004) показала, як фашистська архітектурна програма використовувала ренесансний і класичний спадок для конструювання уявлення про "безперервну" великість Італії. [78]

3.3. Опір, альтернативні ідеологічні проєкти та зовнішньополітичний вимір

Попри тотальні претензії фашистської держави, вона ніколи не досягала повного ідеологічного монополізму. Між 1926 і 1943 рр. Особливий трибунал виніс понад 15 000 вироків. Проте різні форми опору існували протягом усього існування режиму.

Комуністична партія Італії (PCI) продовжувала підпільну діяльність. Особливо важливою стала участь у громадянській війні в Іспанії 1936–1939 рр.: тисячі добровольців виїхали воювати проти Франко. Цей досвід ліг в основу Руху Опору ("Resistenza") після 1943 р.

Рух "Giustizia e Libertà" (GL), заснований Карло Россел'ї у Парижі у 1929 р., репрезентував ліволіберальний напрямок. У "Socialismo liberale" (1930) Россел'ї спробував синтезувати ліберальні цінності з соціалістичними принципами справедливості. Вбивство братів Россел'ї агентами OVRA у Нормандії у червні 1937 р. перервало цей важливий проєкт. [109; 110]

Католицька церква займала особливу і суперечливу позицію. Латеранські угоди 1929 р. нормалізували відносини. Проте тертя зберігались. Енцикліка "Non abbiamo bisogno" (1931) Пія XI критикувала фашистські претензії на монополію у молодіжному вихованні. Расові закони 1938 р. загострили протиріччя.

Мікеле Сарфатті у "The Jews in Mussolini's Italy" (2006) показала: ухвалення расових законів зустріло значно ширший суспільний скептицизм і

навіть тихий спротив, ніж більшість попередніх ідеологічних кроків режиму. Це ілюструє: навіть у відносно "успішній" гегемонії залишались межі. [111]

Важливою формою опору була інтелектуальна – "збереження духу" у душі Кроче. Видання "La Critica" стало в 1925–1943 рр. одним із небагатьох легальних просторів ліберальної думки. [4; 51]

Не менш важливим є феномен "пасивного опору" або "accomodamento". Пол Корнер: більшість пересічних людей займала позицію прагматичної адаптації – публічно демонструвала лояльність, зберігаючи у приватному просторі відносну незалежність. Рубен Бозворт описав цей феномен як "публічну відповідність при приватному дистанціюванні". [49; 42]

Народний гумор і анекдоти про Муссоліні підтримували критичну дистанцію. Луїза Пассеріні показала, що ця "підпільна культура" була важливим механізмом психологічного виживання. [98]

Рух Опору (Resistenza) 1943–1945 рр. є не лише військово-політичним, але і глибоко ідеологічним і моральним феноменом. Він постав на перетині різних ідеологічних традицій – комуністичної, ліберальної, католицької – і породив новий тип антифашистської ідентичності, що стала фундаментом Першої Республіки.

Клаудіо Павоне у "Una guerra civile" (1991) переосмислив природу Resistenza, визначивши її як одночасно три різних типи конфлікту: війна за звільнення (патріотична); громадянська війна між фашистами і антифашистами (ідеологічна); і класова боротьба (соціальна). [99]

Грамшівська концепція "органічного інтелектуала" знайшла своє практичне втілення у командирах Resistenza: людях, що вийшли з різних

соціальних груп і виробили нову, контргегемоністську ідентичність у боротьбі.

Цей наратив став конститутивним для повоєнної Республіки: Конституція 1948 р. посиляється на боротьбу з фашизмом як на джерело легітимності нового ладу. *Resistenza* стала "засновницьким міфом" демократичної Республіки.

Фредерік Дікін у "The Brutal Friendship" (1962) описав катастрофічний фінал союзу Муссоліні з Гітлером: *Salò Repubblica Sociale Italiana* (1943–1945) стала своєрідним "чистим" фашизмом, позбавленим компромісів. Парадоксально, але цей "чистий" фашизм виявився більш жорстоким і менш ефективним. [57]

Зовнішня політика фашистської Італії є органічним продовженням ідеологічних принципів режиму. У певному сенсі вона є найбільш наочною ареною, де фашистський ідеологічний проєкт зустрічався з реальними обмеженнями.

"*Vittoria mutilata*" – "спотворена перемога". Цей наратив про те, що Італія була "пограбована" союзниками за мирним столом у Парижі, став одним із найпотужніших мобілізаційних ресурсів. Версальська система, що відмовила Італії від Далмації і колоній, трактувалась як національна образа, що вимагала виправлення.

Ідеологічний проєкт "Нової Римської Імперії" (*Mare Nostrum*) визначав стратегічний горизонт фашистської зовнішньої політики. Середземне море мало стати "внутрішнім морем" Італії; Африка і Балкани – зонами італійського домінування. Цей геополітичний проєкт прямо виростав з ідеологічного концепту "*romanita*".

Ефіопська кампанія 1935–1936 рр. є ключовим прикладом зв'язку між ідеологією і зовнішньою агресією. Завоювання Ефіопії легітимувалось як "цивілізаційна місія", як відплата за поразку при Адуа у 1896 р. і як доказ спроможності режиму відродити "велич Риму". Перемога стала, мабуть, піком народної підтримки режиму.

Денніс Мак Сміт показав, однак, що зовнішня агресія Муссоліні дедалі більше підривала реальні інтереси Італії. Війна в Іспанії, Ефіопська кампанія і вступ у Другу світову війну виснажили економічні і військові ресурси країни. [83; 84]

Союз з нацистською Німеччиною ("вісь Рим–Берлін", 1936; "Сталевий пакт", 1939) є ще одним прикладом ідеологічно мотивованого рішення з катастрофічними наслідками. Муссоліні вбачав у Гітлері молодшого учня, але в дійсності Італія перетворилась на молодшого партнера.

Ухвалення "расових законів" у 1938 р. є найбільш наочним прикладом того, як зовнішньополітичні союзи визначили ідеологічну трансформацію режиму. До 1938 р. офіційна ідеологія заперечувала расизм. Під тиском нацистської Німеччини режим прийняв антиєврейське законодавство.

Висновки до розділу 3

Здійснений у третьому розділі аналіз соціально-політичних трансформацій під впливом фашистської ідеології дозволяє сформулювати узагальнюючі висновки, що відповідають п'ятому та частково шостому завданням дослідження.

По-перше, корпоративна держава, що позиціонувалась фашистською ідеологією як принципово новий «третій шлях» між капіталізмом і соціалізмом, виявилась передусім легітимацийним конструктом, а не ефективним механізмом управління економікою. Інституційне становлення корпоративної системи – «Пакт Палаццо Відоні» (1925), Закон Рокко про синдикати (1926), «Хартія праці» (1927), система 22 корпорацій (1934), заміна Палати депутатів на Палату фашій і корпорацій (1939) – формально оформило радикальну трансформацію інституційної архітектури держави. Проте реальна влада залишалась зосередженою у державному апараті, партійній ієрархії та руках великих промисловців, а корпорації перетворились на консультативні органи без управлінського впливу. Розрив між «надкласовою» риторикою режиму та реальним союзом з великою буржуазією, виявлений у дослідженнях Р. Сарті та Дж. Коена, є серцевиною грамшіванського аналізу фашизму як «пасивної революції» – режиму, що поглинає народну енергію без реального перерозподілу владних відносин.

По-друге, система масової мобілізації та культурна політика режиму справили реальний і масштабний трансформуючий вплив на італійське суспільство – передусім через розгалужену мережу масових організацій (Figli

della Lupa, Opera Nazionale Balilla, Gioventù Italiana del Littorio, Opera Nazionale Dopolavoro з понад 4 мільйонами членів), систему освіти (реформа Джентіле 1923 р., присяга університетських викладачів 1931 р., єдиний державний підручник), монополізацію засобів масової комунікації (Міністерство народної культури, інститут Luce, радіомовлення) та архітектурно-урбаністичні проєкти «нового Риму». Естетизація політики – перетворення публічного простору на тотальний естетичний досвід через масові ралі, ритуалізовані діалоги Дуче з натовпом, військові паради, спортивні свята – функціонувала як заміник раціональної легітимації, апелюючи до емоцій і чуттєвого досвіду причетності до «великого». Концепція «фашистського видовища» С. Фаласки-Занпоні та концепція «політичної релігії» Е. Джентіле є взаємодоповнювальними інструментами аналізу цієї естетизаційної програми. Водночас дослідження В. де Грація, Л. Пассеріні та П. Корнера засвідчили: масова участь у заходах режиму не означала реального ідеологічного переконання – дистанція між публічною відповідністю і приватним скептицизмом залишалась значною. [56; 60; 66] [98] [49]

По-третє, гендерний вимір фашистської ідеології виявив характерний розрив між патріархальною риторикою та функціональними потребами економіки. Кампанія «Battaglia delle nascite» та конструювання жінки як «матері нації» суперечили реальній практиці залучення жінок до промислового виробництва, особливо у роки Другої світової війни. Культурно-мистецький вимір продемонстрував специфічну «ліберальність» італійського фашизму порівняно з нацистською Німеччиною: на початку режиму зберігався відносний плюралізм художніх напрямів (футуризм Марінетті, раціоналізм, *novescento*), що конкурували за «офіційний» статус.

Цей плюралізм був, утім, обмеженим і функціонував у межах базових ідеологічних установок режиму.

По-четверте, аналіз форм опору фашистській гегемонії підтвердив центральну тезу грамшіванської теорії: гегемонія завжди є неповною і оспорюваною. Спектр опору простягався від організованого підпілля Італійської комуністичної партії та руху «Giustizia e Libertà» Карло Росселлі через інтелектуальне збереження ліберального простору в журналі «La Critica» Кроче та критичну позицію Католицької церкви (енцикліка «Non abbiamo bisogno» 1931 р.) до «прагматичної адаптації» (Р. Бозворт), «культури анекдоту» (Л. Пассеріні) та «пасивного спротиву» (П. Корнер). Феномен Resistenza 1943–1945 рр., перевизначений К. Павоне як одночасно патріотична, громадянська і соціальна війна, є кульмінацією антифашистського опору і одночасно простором зіткнення та синтезу різних ідеологічних традицій – комуністичної, ліберальної, католицької, партії дії – що зробило його «засновницьким міфом» повоєнної демократичної Республіки. [99] [98] [49]

По-п'яте, зовнішня політика фашистської Італії є органічним продовженням ідеологічної програми режиму. Наратив «vittoria mutilata», проєкт «Нової Римської Імперії» (Mare Nostrum), Ефіопська кампанія 1935–1936 рр., війна в Іспанії, союз з нацистською Німеччиною («вісь Рим–Берлін» 1936 р., «Сталевий пакт» 1939 р.) – усі ці зовнішньополітичні кроки легітимувались через ідеологічні концепти «romanità» та національного воскресіння. Ухвалення расових законів 1938 р. під тиском Берліна стало найбільш наочним прикладом ідеологічної трансформації режиму під впливом зовнішньополітичних союзів.

Сформульовані у третьому розділі висновки створюють фактологічне і концептуальне підґрунтя для розгляду окремих тематичних вимірів ідеологічної програми фашизму та аналізу її тяглості з сучасними формами популізму, який здійснюється у четвертому розділі.

РОЗДІЛ 4. ОКРЕМІ ВИМІРИ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ПРОГРАМИ ФАШИЗМУ

–4.1. Економічний і релігійний виміри ідеологічної програми фашизму

Економічний вимір фашистського режиму є предметом глибоких досліджень в італійській історіографії. Роботи Джанні Тоніоло, Вери Дзамаїні, Рольфа Петрі є фундаментальними джерелами для розуміння реальних економічних процесів в Італії 1922–1943 рр. – на відміну від ідеологічної риторики режиму. [116; 119; 102]

Джанні Тоніоло у "L'economia dell'Italia fascista" (1980) запропонував системний аналіз економічної політики режиму. Його ключовий висновок: фашизм не змінив фундаментальної структури італійської економіки. Основні риси економічного розвитку – пізня і неповна індустріалізація, регіональні диспропорції між Північчю і Півднем, домінування великих фінансово-промислових груп – продовжились і за фашизму. Корпоративна риторика лишилась передусім ідеологічним фасадом. [116]

Особливо важливим є тонілівський аналіз політики "ревалоризації ліри" (Quota 90) у 1926–1927 рр. Муссоліні, керуючись престижними міркуваннями, наполіг на ревальвації ліри до рівня 90 за фунт стерлінгів. Це призвело до жорсткої дефляції, зменшення експорту, зростання безробіття. Економічно ірраціональне рішення було прийняте з суто ідеологічних причин – для демонстрації "сили" фашистської держави. Це є яскравим прикладом того, як ідеологічні міркування підпорядковували економічний прагматизм. [116]

Віра Дзамаїні у "The Economic History of Italy, 1860–1990" (1993) поставила фашистську економіку в довготривалу історичну перспективу. Її висновок: фашистський період не був ні катастрофою, ні значним проривом – він характеризувався помірним економічним зростанням, який був повільнішим, ніж у північноєвропейських країн. Війни (Ефіопія, Іспанія, потім Друга світова) виснажили країну і призвели до глибокої економічної кризи 1943–1945 рр. [119]

Рольф Петрі у "Storia economica d'Italia" (2002) акцентує на структурних трансформаціях. Він показує, що при фашизмі відбулось розширення державного сектора через створення IRI (Istituto per la Ricostruzione Industriale, 1933) – інституту, що рятував банки і промисловість під час Великої депресії. Парадоксально, але саме IRI став основою повоєнного "італійського економічного дива" 1950–1960-х рр. – фашизм залишив у спадок Республіці потужний державний сектор. [102]

Це є чудовою ілюстрацією того, як інституційна спадщина фашизму пережила сам режим. Багато структур, створених при Муссоліні – IRI, INPS (соціальне страхування), CONI (спортивна асоціація), різні наукові інституції – продовжили існування і у демократичній Республіці. Ця інституційна неперервність є важливою для розуміння того, як фашизм вплинув на довгострокову траєкторію Італії.

Окреме питання – внутрішня політика автаркії після 1936 р. Прагнення до економічної самодостатності, проголошене у відповідь на санкції Ліги Націй, призвело до серйозних структурних викривлень: розвиток штучних замінників, субсидування неефективних галузей, обмеження конкуренції. Економічно це було ірраціонально, але ідеологічно це служило демонстрацією "національної самодостатності" і готовності до конфліктів.

Відносини між фашистським режимом і Католицькою церквою є одним із найскладніших аспектів історії міжвоєнної Італії. Італія – країна з домінуючим католицизмом, де "римське питання" (взаємини між Італійським королівством і Ватиканом) залишалось невирішеним з 1870 р. Урегулювання цього питання шляхом Латеранських угод 1929 р. було серед найбільших політичних досягнень Муссоліні.

Девід Кертцер у дослідженні "The Pope and Mussolini" (2014) запропонував детальний аналіз взаємин Пія XI і Муссоліні на основі недавно відкритих архівів Ватикану. Його висновок: цей союз був результатом взаємного розрахунку – Ватикан отримував визнання незалежності і привілеї, режим – церковну легітимацію. Однак це був "союз з диявольом" з обох боків – обидві сторони не довіряли одна одній. [75]

Латеранські угоди 1929 р. склалися з трьох документів: Договір (про визнання Ватикану як суверенної держави), Конкордат (про правовий статус Церкви в Італії) і фінансову угоду. Конкордат надавав Церкві широкі повноваження в освіті, шлюбному праві, духовному житті. У відповідь Церква визнавала Італійське королівство і відмовлялась від політичної опозиції режиму. [9]

Однак "медовий місяць" 1929 р. швидко закінчився. Уже у 1931 р. виникла гостра криза – режим спробував розпустити "Catholic Action" (Azione Cattolica). Папа Пії XI відповів радикальною енциклікою "Non abbiamo bisogno", у якій публічно критикував фашистські претензії на монополію над молоддю. Це була найжорсткіша критика фашизму з боку Ватикану – і вона змусила Муссоліні піти на компроміс.

Подальші відносини характеризувались прихованою напругою. Особливо коли режим у 1938 р. запровадив расові закони – доктрина "расової

чистоти" суперечила католицькому вченню про рівну гідність всіх хрещених. Пій XI публічно і приватно засуджував расові закони, але помер у лютому 1939 р., а його наступник Пій XII дотримувався значно більш обережної лінії.

Латеранські угоди 1929 р. у модифікованому вигляді (Конкордат 1984 р.) діють в Італії і донині. Це є одним із найдовговічніших спадків фашистської епохи – і яскравою ілюстрацією того, як інституційні рішення режиму пережили його падіння.

4.2. Resistenza у пам'яті: формування повоєнної ідентичності

Resistenza 1943–1945 рр. стала не лише військово-політичним фактом, але й фундаментальним наративом, що сформував ідентичність повоєнної Італії. Дослідження Паоло Гінзборга, Роберто Батталії, Джорджіо Бокки заклали основи "канонічного" розуміння Resistenza. [69; 35; 41]

Роберто Батталія у "Storia della Resistenza italiana" (1953) – одній із перших великих праць про Опір – представив його як єдиний національний рух, що поєднав різні політичні сили задля визволення Італії. Це був "гранд-наратив" повоєнної Італії, що став основою державної легітимності Першої Республіки. Резистенція трактувалась як "другий Рисорджименто". [35]

Джорджіо Бокка у "Storia dell'Italia partigiana" (1966) запропонував більш критичний погляд. Він підкреслив внутрішні суперечності між різними силами Resistenza – комуністами, соціалістами, лібералами, католиками – та "сіру зону" між активним опором і пасивною колабораційністю. [41]

Радикальне переосмислення Resistenza здійснив Клаудіо Павоне у фундаментальній праці "Una guerra civile" (1991). Його теза: Resistenza була одночасно трьома різними війнами – патріотичною (проти німецької окупації), громадянською (між антифашистами і фашистами RSI), і соціальною (за нову соціальну організацію). Особливо болючим був громадянський вимір – італійці воювали проти італійців, що залишило глибокі моральні травми. [99]

Особливо важливою є дискусія про "morte della patria" – концепція Ернесто Галлі делла Лоджа (1996). Його теза: 8 вересня 1943 р., коли король і уряд втекли з Риму, перестала існувати "стара" Італія як національна

спільнота. Resistenza стала спробою "пере-заснувати" націю на нових засадах.
[64]

4.3. Від фашизму до сучасного популізму: тяглість і розриви

Останнім, але важливим виміром нашого дослідження є питання про зв'язок між класичним фашизмом і сучасними формами правого популізму, авторитаризму і неототалітарних рухів. Ця проблема набула особливої актуальності в ХХІ ст.

Федеріко Фінчельштейн у "From Fascism to Populism in History" (2017) запропонував систематичний порівняльний аналіз. Його теза: між класичним фашизмом і сучасним популізмом є важлива тяглість, але також принципові відмінності. Тяглість – у мобілізаційних механізмах, культі вождя, конструюванні "ворога". Відмінність – у ставленні до демократії: класичний фашизм відверто заперечував демократію, тоді як сучасний популізм маніпулює демократичною мовою. [61]

Дилан Райлі у "The Civic Foundations of Fascism in Europe" (2010) пропонує парадоксальну тезу: фашизм виник саме там, де громадянське суспільство було сильним, а не слабким. В Італії, Іспанії, Румунії – країнах, де виникли значні фашистські рухи, – громадянське суспільство було розвиненим, але дисфункціональним. [107]

Роджер Гріффін у "Modernism and Fascism" (2007) розвинув свою концепцію "палінгенетичного ультра націоналізму" в напрямі аналізу сучасних правих рухів. Його висновок: інваріантне ядро фашистських ідеологій – міф національного відродження після занепаду – продовжує відтворюватись у нових формах. [71]

Принципово важливим є питання про застосування поняття "фашизм" до сучасних режимів. Дослідники розходяться. Одні (Тімоті Снайдер, Стенлі Пейн) обстоюють збереження терміну для конкретного історичного періоду 1919–1945 рр. Інші (Травесо, Фінчельштейн) допускають "розширене" використання поняття. [28; 101] [61]

Особливо важливою є дискусія про російський путінський режим. Низка дослідників – серед яких Тімоті Снайдер – кваліфікує його як "невофашизм" з характерними рисами: культ вождя, реваншистський наратив, конструювання ворога, мілітаризація. Інші обстоюють, що це "посттоталітарна авторитарна система". [28]

Для України це питання має не лише академічну, але й екзистенціальну значущість. Розуміння природи російського неототалітаризму важливе для формування адекватних стратегій спротиву. Дослідження класичного фашизму надає необхідний концептуальний апарат.

Володимир Єрмоленко у "Плинні ідеології" (2018) запропонував важливе для українського контексту дослідження. Його теза: ідеології ХХ ст., включаючи фашизм, не залишилися в минулому – вони "плинуть", трансформуються, набувають нових форм. [31]

Узагальнюючи, можна сказати: класичний фашизм залишається найважливішим історичним прецедентом для розуміння сучасних правих радикалізмів. Концептуальний апарат, розроблений на матеріалі класичного фашизму – концепції "гегемонії", "пасивної революції", "політичної релігії", "естетизації політики" – є надзвичайно цінним інструментарієм для аналізу сучасних викликів.

Висновки до розділу 4

Здійснений у четвертому розділі аналіз окремих тематичних вимірів ідеологічної програми фашизму дозволяє сформулювати завершальні узагальнюючі висновки, що відповідають останній частині шостого завдання дослідження.

По-перше, аналіз економічного виміру фашистської ідеології на основі досліджень Дж. Тоніоло, В. Дзамаїні та Р. Петрі переконливо засвідчив стійкий розрив між ідеологічною риторикою корпоративного «третього шляху» і реальною економічною практикою. Фашизм не змінив фундаментальної структури італійської економіки: збереглися великі фінансово-промислові групи, регіональні диспропорції Північ/Південь, пізньоіндустріальна спадщина. Кейс «Quota 90» – ревальвація ліри у 1926–1927 рр. з суто ідеологічних міркувань – є показовим прикладом підпорядкування економічного прагматизму потребам ідеологічної самопрезентації режиму. Політика автаркії після 1936 р. призвела до серйозних структурних викривлень: розвитку штучних замінників, субсидування неефективних галузей, обмеження конкуренції. Разом із тим парадоксальним результатом фашистської інституційної інженерії стала тривала спадщина IRI (Istituto per la Ricostruzione Industriale, 1933) та INPS (Istituto Nazionale della Previdenza Sociale), які пережили сам режим і стали частиною економічної архітектури республіканської Італії, ставши однією з підвалин «італійського економічного дива» 1950–1960-х рр. Ця діалектика ідеології та практики – ідеологічно навантажені інновації з довготривалими

постідеологічними наслідками – є принципово важливим висновком. [116]
[119] [102]

По-друге, релігійний вимір ідеологічної програми фашизму, проаналізований на основі досліджень Д. Кертцера та Дж. Полларда, виявив складну гру взаємних поступок і прихованих конфліктів між режимом та Католицькою церквою. Латеранські угоди 1929 р., які склалися з Договору, Конкордату та фінансової угоди, надали режиму найважливішу легітимаційну санкцію – визнання з боку найавторитетнішої наднаціональної інституції – а Церкві гарантували суверенітет Ватикану, юридичний статус та широкі повноваження в освіті та шлюбному праві. Криза 1931 р. навколо Catholic Action і енцикліка Пія XI «*Non abbiamo bisogno*», а також тиха критика расових законів 1938 р. з боку Ватикану засвідчили, що Конкордат був не підпорядкуванням Церкви режиму, а складним компромісом, що зберігав за Церквою альтернативний ціннісний горизонт. Дієвість Латеранських угод у модифікованій формі Конкордату 1984 р. і донині є одним із найдовговічніших спадків фашистської епохи. [75; 104]

По-третє, феномен *Resistenza* 1943–1945 рр. та пов'язана з ним пам'ять, проаналізовані на основі досліджень Р. Батталії, Дж. Бокки, К. Павоне та концепції «*morte della patria*» Е. Галлі делла Лоджа, виконали конститутивну функцію для повоєнної італійської ідентичності. Перевизначення *Resistenza* К. Павоне як одночасно патріотичної, громадянської та соціальної війни розкрило її багатовимірну природу. Саме ідеологічна багатоголосість *Resistenza*, що поєднала комуністичну, ліберальну, католицьку та діячівську (*Partito d'Azione*) традиції, зробила її «засновницьким міфом» Першої Республіки – символом, достатньо розмитим, щоб об'єднати різні політичні сили, але достатньо конкретним у своєму антифашистському пафосі, щоб

служити нормативним орієнтиром. Конституція 1948 р., що посилається на боротьбу з фашизмом як джерело легітимності, інституціоналізувала цей засновницький наратив. [99]

По-четверте, питання тяглості між класичним фашизмом і сучасними формами правого популізму, проаналізоване на основі праць Ф. Фінчельштейна, Д. Райлі, Р. Гріффіна, Т. Снайдера та В. Єрмоленка, виявило як суттєві структурні паралелі, так і принципові відмінності. Спільними рисами є: конструювання «ворога» (зовнішнього і внутрішнього) як конститутивного елементу ідентичності руху, апеляція до «волі народу» всупереч представницьким інституціям, культ харизматичного лідера, естетизація і спектакуляризація політики. Водночас сучасні популістські рухи, як правило, не відмовляються від демократичного дискурсу (хоча й підривають демократичні інституції зсередини), не прагнуть до відкрито тоталітарного монополізму та діють у медіасередовищі, радикально відмінному від міжвоєнного. Концептуальний апарат, вироблений у дослідженнях класичного фашизму – концепції «гегемонії», «пасивної революції», «політичної релігії», «палінгенетичного ультранаціоналізму», «естетизації політики» – залишається незамінним інструментом для аналізу сучасних форм авторитаризму, що набуває особливої актуальності для розуміння природи російського неоавторитаризму та формування адекватних стратегій спротиву йому в умовах поточної агресії проти України. [72; 71] [28]

Сукупність висновків чотирьох розділів дисертації забезпечує повне охоплення поставлених завдань і дозволяє реалізувати мету дослідження – реконструювати філософські засади ключових ідеологій міжвоєнної Італії та механізми їх впливу на соціально-політичні трансформації країни у 1918–1945 рр.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволило реконструювати філософські засади ключових політичних ідеологій міжвоєнної Італії та встановити механізми їх впливу на соціально-політичні трансформації країни у 1918–1945 рр. Здійснений у чотирьох розділах дисертації аналіз – історіографічно-методологічних рамок (розділ 1), філософських засад фашистської та антифашистської ідеологій (розділ 2), соціально-політичних трансформацій під впливом ідеології (розділ 3) та окремих тематичних вимірів ідеологічної програми (розділ 4) – забезпечив повне охоплення поставлених завдань і дозволив сформулювати наступні узагальнюючі висновки.

1. Реалізація першого завдання, пов'язаного з аналізом історіографії, джерельної бази та визначенням теоретичних рамок дослідження, засвідчила: проблематика філософських засад фашизму та механізмів їх впливу на соціально-політичні трансформації міжвоєнної Італії має розгалужену

академічну традицію, що структурно розгортається у чотирьох взаємопов'язаних полях – інтелектуальній історії фашизму, соціології та філософії тоталітаризму, соціальній та культурній історії фашистської Італії, порівняльних дослідженнях авторитарних режимів. У межах цих полів зберігають дискусійний характер питання про природу фашизму, роль ідеології та межі масової підтримки режиму. В українській історіографії, попри значні досягнення О. Зайцева, І. Іващенко, В. Лісового, М. Поповича, Г. Касьянова, бракує комплексних монографічних праць, безпосередньо присвячених філософським основам італійського фашизму, що обґрунтовує наукову актуальність дисертації. Прийнята теоретична рамка, що синтезує концепції ідеології (від Маркса через Манхайма до Альтюссера), гегемонії та пасивної революції Грамші, політичної релігії Е. Джентіле, палінгенетичного ультра націоналізму Р. Гріффіна, тоталітаризму Г. Арендт та авторитаризму Х. Лінса, забезпечує необхідний концептуальний апарат. Обґрунтована методологічна основа, що поєднує порівняльно-історичний метод, критичний дискурс-аналіз і герменевтичний метод, відповідає міждисциплінарному профілю освітньо-наукової програми «Європейські студії».

2. Реалізація другого завдання, пов'язаного з визначенням інтелектуальних витоків фашизму та аналізом філософії Дж. Джентіле, виявила принципову гетерогенність концептуальних джерел італійського фашизму. Революційний синдикалізм Жоржа Сореля надав фашизму концепцію «революційного міфу» та реабілітував насильство як «творчу» силу; елітаристська соціологія Вільфредо Парето з теоріями «циркуляції еліт» і «нераціональних залишків» делегітимувала парламентаризм; «залізний закон олігархії» Роберта Міхельса обґрунтував неминучість правління меншості; ширший контекст ніцшеанства і бергсоніанства живив антираціоналістичний

клімат. Найбільш систематичним і філософськи амбітним теоретичним обґрунтуванням тоталітарної держави є «актуальний ідеалізм» Джованні Джентіле: ідентифікація «справжнього» індивіда з державою через поняття «духу як чистого акту» дозволила представити тоталітарне поглинання особистості як метафізичне звільнення і самореалізацію, а формула «все в державі, нічого поза державою, нічого проти держави» є логічним висновком з метафізичних посилок актуалізму. Жоден інший фашистський режим Європи не мав свого Джентіле – філософа першого ряду, здатного поставити академічну традицію на службу режиму. Здійснений дискурс-аналіз чотирьох знакових промов Муссоліні (1922, 1925, 1938, 1940) засвідчив реальне проникнення джентілевських концептів у практику ідеологічного управління.

3. Реалізація третього завдання, пов'язаного з дослідженням антифашистської філософської думки, виявила, що Антоніо Грамші та Бенедетто Кроче запропонували два принципово різні, але взаємодоповнювальні ресурси опору. Концепція «гегемонії» Грамші виявила механізми «добровільної» підтримки авторитарного режиму через культурне і моральне лідерство; концепція «пасивної революції» пояснила механізми нейтралізації потенціалу соціальних трансформацій; концепція «органічних інтелектуалів» відкрила нову перспективу для аналізу класової природи інтелектуальної праці. Ліберально-ідеалістична критика Кроче обстоювала свободу як метафізичну константу духу, а стратегія «внутрішньої еміграції» та видання журналу «La Critica» у 1925–1943 рр. зберегли простір ліберальної думки. Принципово важливим є виявлений у Зошиті 10 «Тюремних зошитів» прихований інтелектуальний діалог між Грамші і Кроче, що засвідчує здатність інтелектуальної культури зберігати критичний самооблік навіть за умов авторитарного режиму через символічне посередництво.

4. Реалізація четвертого завдання, пов'язаного з порівняльним аналізом італійського фашизму з іншими формами фашизму у міжвоєнній Європі, виявила як інваріантне ядро фашистських ідеологій, так і специфіку «італійського» варіанту. Інваріантним ядром, за концепцією Р. Гріффіна, є «палінгенетичний ультра націоналізм» – міф національного воскресіння після занепаду. Спільними для італійського фашизму, нацизму, іспанського фалангізму та угорської «Партії схрещених стріл» є культ вождя, антипарламентаризм, апеляція до ірраціонального міфу, монополізація публічного простору. Водночас італійський фашизм має специфічні риси: відсутність первинного расизму (расові закони 1938 р. запроваджені під тиском Берліна), відносний плюралізм у культурі та мистецтві, «окультурене» філософське обґрунтування Джентіле, збереження монархії та Католицької церкви як автономних інституцій.

5. Реалізація п'ятого завдання, пов'язаного з аналізом трансформації фашистської ідеології у практику корпоративної держави, масової мобілізації та культурної політики, засвідчила стійкий розрив між декларованими цілями і реальними результатами. Корпоративна держава, що позиціонувалась як «третій шлях», виявилась передусім легітимаційним конструктом, а не ефективним механізмом управління – реальна влада зосереджувалась у державному апараті, партійній ієрархії та руках великих промисловців, що відповідає грамшіванській моделі «пасивної революції». Натомість система масової мобілізації (Opera Nazionale Balilla, Gioventù Italiana del Littorio, Opera Nazionale Dopolavoro) та культурна політика режиму справили реальний і масштабний вплив на суспільство через школу, молодіжні організації, дозвілля, монополізовані ЗМІ та архітектурно-урбаністичні проєкти. Естетизація політики – перетворення публічного простору на тотальний

естетичний досвід через масові ралі, ритуалізовані діалоги Дуче з натовпом, культ тіла та видовища – функціонувала як заміник раціональної легітимації. Гендерний вимір ідеології виявив характерний розрив між патріархальною риторикою «жінки-матері» та функціональними потребами мілітаризованої економіки. Зовнішня політика режиму (проект «Нової Римської Імперії», Ефіопська кампанія, союз з нацистською Німеччиною) була органічним продовженням ідеологічної програми, а расові закони 1938 р. стали наочним прикладом ідеологічної трансформації під впливом зовнішньополітичних союзів.

6. Реалізація шостого завдання, пов'язаного з аналізом форм опору, окремих тематичних вимірів та тяглості між класичним фашизмом і сучасним популізмом, виявила: гегемонія ніколи не була абсолютною. Спектр антифашистського опору простягався від організованого підпілля ІКП та руху «Giustizia e Libertà» через інтелектуальне збереження ліберального простору та критичну позицію Католицької церкви (енцикліка «Non abbiamo bisogno» 1931 р.) до «прагматичної адаптації» та «культури анекдоту». Феномен Resistenza 1943–1945 рр., перевизначений К. Павоне як одночасно патріотична, громадянська і соціальна війна, став «засновницьким міфом» повоєнної демократичної Республіки. Економічний вимір ідеології виявив парадокс: фашистські інституції (IRI, INPS) пережили режим і стали підвалинами «італійського економічного дива» 1950–1960-х рр. Релігійний вимір (Латеранські угоди 1929 р.) є прикладом складного компромісу між режимом і Церквою, що зберіг автономний ціннісний горизонт католицизму. Питання тяглості між класичним фашизмом і сучасним правим популізмом залишається відкритим: спільними є конструювання «ворога», апеляція до «волі народу», культ харизматичного лідера, естетизація політики;

принципово відмінним є ставлення до демократичного дискурсу та медіасередовища.

Теоретичне значення дослідження полягає у демонстрації продуктивності міждисциплінарного підходу для вивчення взаємозв'язку між ідеологічними конструктами і соціальними трансформаціями. Фашистська Італія є унікальним «лабораторним» прикладом того, як ідеологія трансформує державні інститути, культурну політику та масову свідомість – і водночас наочно демонструє межі цієї трансформаційної здатності, виявлені у стійкому розриві між декларованими цілями та реальними результатами.

Практичне значення дослідження визначається актуальністю досвіду міжвоєнної Італії для розуміння сучасних форм популізму та авторитаризму. Концептуальний апарат, розроблений на матеріалі класичного фашизму – концепції гегемонії, пасивної революції, політичної релігії, палінгенетичного ультра націоналізму, естетизації політики – є незамінним інструментом для аналізу сучасних авторитарних викликів. Для України, що з 2022 р. перебуває у стані повномасштабної відсічі збройній агресії авторитарної держави, що активно використовує ідеологічні механізми конструювання «ворога», мобілізаційних міфів та маніпуляції масовою свідомістю, дослідження таких феноменів набуває не лише академічного, але й громадянського значення.

Перспективи подальших досліджень пов'язані з детальнішим вивченням регіональних особливостей поширення фашистської ідеології в Італії; з порівняльним аналізом механізмів ідеологічного контролю у різних авторитарних режимах міжвоєнної Європи; з дослідженням довгострокового впливу фашистської культурної спадщини на формування повоєнної демократичної ідентичності в Італії; а також з компаративним аналізом

ідеологічних механізмів класичного фашизму та сучасного російського неоавторитаризму, що має особливу актуальність для українського контексту.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Джерела

1. Bottai G. La politica delle arti: Scritti 1918–1943. Roma: Editalia, 1992. P. 1–35.
2. Carta del Lavoro (21 aprile 1927) // Gazzetta Ufficiale del Regno d'Italia. 1927. N. 100. Art. 1–7.
3. Ciano G. Diario 1937–1943. Milano: Rizzoli, 1946. P. 5–20.
4. Croce B. Manifesto degli intellettuali antifascisti // La Critica. 1925. Vol. 23. P. 310–312.
5. Gentile G. Origini e dottrina del fascismo. Roma: Libreria del Littorio, 1929. P. 1–35.
6. Gramsci A. Quaderni del carcere / a cura di V. Gerratana. Torino: Einaudi, 1975. Vol. 1–4.
7. Mussolini B. Opera omnia / a cura di E. e D. Susmel. Firenze: La Fenice, 1953. Vol. 1–35.
8. Mussolini B., Gentile G. La dottrina del fascismo. Roma: Treves-Treccani-Tumminelli, 1932. P. 5–20.
9. Trattati Lateranensi, 11 febbraio 1929. Roma: Libreria Editrice Vaticana, 1929.
10. Муссоліні Б. Доктрина фашизму / пер. з італ. М. Островерхи. Львів: Друкарня «Обрії», 1937. 31 с.
11. Онацький Є. Італійська корпоративна держава // Розбудова нації. 1929. Ч. 3–4. С. 78–84.

Наукова література

12. Арендт Г. Витоки тоталітаризму / пер. В. Верлоки та Д. Горчакова. Київ: Дух і Літера, 2002. С. 461–479.
13. Волошин О. Л. Латеранські договори 1929 // Українська дипломатична енциклопедія : у 2 т. Київ: Знання України, 2004. Т. 1. С. 616–617.

14. Горський В. С. Філософія в українській культурі. Київ: Центр практичної філософії, 2001. С. 75–112.
15. Грабовський С. Що таке політичний міф у сучасному світі // Філософська думка. 2017. № 4. С. 23–38.
16. Довбищенко Л. Тоталітаризм як феномен ХХ століття: філософсько-політичний аналіз // Філософська думка. 2018. № 4. С. 78–95.
17. Долганов П. С. Тоталітарні рухи у Європі 1920–1930-х років: порівняльний аналіз // Наукові записки. 2018. Вип. 50. С. 78–92.
18. Зайцев О. Ю. Фашизм і український націоналізм (1920–30-ті рр.) // Незалежний культурологічний часопис «І». 1999. Ч. 16. С. 86–104.
19. Зайцев О. Ю. Інтерпретації фашизму: спроба синтезу // Україна модерна. 2005. Ч. 9. С. 173–198.
20. Зимовець Р. Феномен тоталітарної свідомості: український досвід осмислення // Філософська думка. 2015. № 6. С. 56–71.
21. Касьянов Г. В. До питання про ідеологію Організації українських націоналістів: аналітичний огляд. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. С. 5–48.
22. Кись Я. Тоталітаризм і політика історичної пам'яті // Філософська думка. 2019. № 2. С. 45–62.
23. Кіянка І. Б. Популізм і фашизм у Південній Європі // Демократичне врядування. 2015. Вип. 15. С. 70–78.
24. Лісовий В. С. Культура – ідеологія – політика. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 1997. С. 145–187.
25. Попович М. В. Нарис історії культури України. Київ: АртЕк, 1998. С. 532–578.
26. Пролеєв С. В. Метафізика влади. Київ: Наукова думка, 2005. 324 с.
27. Пролеєв С. В. Філософія політики: вступ до спеціальності. Київ: Альтерпрес, 2015. 280 с.

28. Снайдер Т. Шлях до несвободи / пер. Г. Герасим. Львів: Човен, 2020. 376 с.
29. Цветков О. Г. Європейська проблема міжвоєнного двадцятиліття // Українсько-європейський науковий журнал. 2014. № 1. С. 24–35.
30. Шаповал Ю. І. Тоталітаризм: статті та матеріали. Київ: Генеза, 2006.
31. Єрмоленко В. А. Плинні ідеології: Ідеї та політика в Європі XIX–XX століть. Київ: Дух і Літера, 2018. С. 234–276.
32. Adamson W. L. Avant-Garde Florence: From Modernism to Fascism. Cambridge: Harvard University Press, 1993. P. 1–25.
33. Adorno T. W., Horkheimer M. Dialectic of Enlightenment (1944). Stanford: Stanford University Press, 2002. P. 1–40.
34. Anderson P. The Antinomies of Antonio Gramsci // New Left Review. 1976. Vol. I. N. 100. P. 5–78.
35. Battaglia R. Storia della Resistenza italiana. Torino: Einaudi, 1953. P. 1–45.
36. Benjamin W. The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction (1936) // Illuminations. New York: Schocken Books, 1968. P. 217–251.
37. Berezin M. Making the Fascist Self: The Political Culture of Interwar Italy. Ithaca: Cornell University Press, 1997. P. 45–90.
38. Berghaus G. Fascism and Theatre. Oxford: Berghahn Books, 1996. P. 18–65.
39. Bergson H. L'Evolution creatrice. Paris: Alcan, 1907. P. 1–45.
40. Binchy D. A. Church and State in Fascist Italy. Oxford: Oxford University Press, 1941. P. 1–40.
41. Bocca G. Storia dell'Italia partigiana. Bari: Laterza, 1966. P. 1–40.
42. Bosworth R. J. B. Mussolini's Italy: Life under the Fascist Dictatorship, 1915–1945. New York: Penguin Books, 2006. P. 1–30.
43. Bottai G. Diario 1935–1944 / a cura di G. B. Guerri. Milano: Rizzoli, 1982. P. 1–40.
44. Braun E. Mario Sironi and Italian Modernism: Art and Politics under Fascism. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. P. 1–35.

45. Caldwell L. Reproducers of the Nation: Women and the Family in Fascist Policy // *Rethinking Italian Fascism* / ed. D. Forgacs. London: Lawrence and Wishart, 1986. P. 110–141.
46. Cannistraro P. *La fabbrica del consenso: Fascismo e mass media*. Roma–Bari: Laterza, 1975. P. 1–45.
47. Cohen J. S. Was Italian Fascism a Developmental Dictatorship? // *Economic History Review*. 1979. Vol. 32. N. 1. P. 95–113.
48. Collingwood R. G. *The Idea of History*. Oxford: Oxford University Press, 1946. P. 190–230.
49. Corner P. *The Fascist Party and Popular Opinion in Mussolini's Italy*. Oxford: Oxford University Press, 2012. P. 1–22.
50. Croce B. *Estetica come scienza dell'espressione e linguistica generale*. Bari: Laterza, 1902. P. 1–50.
51. Croce B. *La storia d'Europa nel secolo decimonono*. Bari: Laterza, 1932. P. 1–35.
52. De Felice R. *Mussolini il fascista*. Vol. 1. Torino: Einaudi, 1966. P. 3–28.
53. De Felice R. *Mussolini il fascista*. Vol. 2. Torino: Einaudi, 1968. P. 41–90.
54. De Grand A. *Fascist Italy and Nazi Germany: The Fascist Style of Rule*. London: Routledge, 1995. P. 1–35.
55. De Grazia V. *How Fascism Ruled Women: Italy, 1922–1945*. Berkeley: University of California Press, 1992. P. 1–40.
56. De Grazia V. *The Culture of Consent: Mass Organization of Leisure in Fascist Italy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1981. P. 1–20.
57. Deakin F. W. *The Brutal Friendship: Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1962. P. 1–40.
58. Evola J. *Rivolta contro il mondo moderno*. Milano: Hoepli, 1934. P. 1–40.
59. Fairclough N. *Language and Power*. London: Longman, 1989. P. 1–40.

60. Falasca-Zamponi S. *Fascist Spectacle: The Aesthetics of Power in Mussolini's Italy*. Berkeley: University of California Press, 1997. P. 1–45.
61. Finchelstein F. *From Fascism to Populism in History*. Berkeley: University of California Press, 2017. P. 1–40.
62. Finocchiaro M. *Gramsci and the History of Dialectical Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. P. 180–220.
63. Foucault M. *L'Archeologie du savoir*. Paris: Gallimard, 1969. P. 33–65.
64. Galli della Loggia E. *La morte della patria*. Roma–Bari: Laterza, 1996. P. 1–35.
65. Gentile E. *Fascismo: Storia e interpretazione*. Roma–Bari: Laterza, 2002. P. 5–45.
66. Gentile E. *Il culto del littorio: La sacralizzazione della politica nell'Italia fascista*. Roma–Bari: Laterza, 1993. P. 3–45.
67. Gentile E. *The Struggle for Modernity: Nationalism, Futurism, and Fascism*. Westport: Praeger, 2003. P. 1–35.
68. Gentile G. *Teoria dello Spirito come Atto Puro*. Pisa: Mariotti, 1916. P. 1–40.
69. Ginsborg P. *A History of Contemporary Italy: Society and Politics, 1943–1988*. London: Penguin, 1990. P. 1–40.
70. Gregor A. J. *Mussolini's Intellectuals: Fascist Social and Political Thought*. Princeton: Princeton University Press, 2005. P. 1–40.
71. Griffin R. *Modernism and Fascism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2007. P. 1–40.
72. Griffin R. *The Nature of Fascism*. London: Pinter Publishers, 1991. P. 26–55.
73. Habermas J. *The Structural Transformation of the Public Sphere*. Cambridge: MIT Press, 1989. P. 1–40.
74. Holub R. *Antonio Gramsci: Beyond Marxism and Postmodernism*. London: Routledge, 1992. P. 1–35.
75. Kertzer D. *The Pope and Mussolini*. New York: Random House, 2014. P. 1–40.

76. Knox M. *Mussolini Unleashed, 1939–1941*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982. P. 1–35.
77. Laclau E., Mouffe C. *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso, 1985. P. 1–45.
78. Lasansky D. M. *The Renaissance Perfected*. University Park: Pennsylvania State University Press, 2004. P. 1–35.
79. Legge n. 100 del 31 gennaio 1926 sui poteri del Capo del Governo. Roma, 1926.
80. Legge n. 2693 del 9 dicembre 1928 sull'istituzione del Gran Consiglio del Fascismo. Roma, 1928.
81. Legge n. 563 del 3 aprile 1926 sull'ordinamento sindacale. Roma, 1926. Art. 18.
82. Lyttelton A. *The Seizure of Power*. P. 130–170.
83. Mack Smith D. *Mussolini's Roman Empire*. London: Longman, 1976. P. 1–40.
84. Mack Smith D. *Mussolini*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1981. P. 88–115.
85. Mann M. *Fascists*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. P. 1–30.
86. Marcuse H. *The Struggle Against Liberalism in the Totalitarian View of the State (1934) // Negations*. Boston: Beacon Press, 1968. P. 3–42.
87. Mazower M. *Dark Continent: Europe's Twentieth Century*. New York: Knopf, 1998. P. 1–40.
88. Miccoli G. *I dilemmi e i silenzi di Pio XII*. Milano: Rizzoli, 2000. P. 1–40.
89. Michaelis M. *Mussolini and the Jews*. Oxford: Clarendon Press, 1978. P. 175–220.
90. Michels R. *Zur Soziologie des Parteiwesens in der modernen Demokratie*. Leipzig: Klinkhardt, 1911. S. 15–37.
91. Michels R. *Zur Soziologie des Parteiwesens*. S. 341–380.
92. Mosse G. L. *The Fascist Revolution: Toward a General Theory of Fascism*. New York: Howard Fertig, 1999. P. 1–35.
93. Nietzsche F. *Also sprach Zarathustra*. Chemnitz: Schmeitzner, 1883. S. 1–40.

94. Nietzsche F. *Der Wille zur Macht*. Leipzig: Naumann, 1901. S. 3–45.
95. Ojetti U. *Cose viste*. Vol. 1. Milano: Mondadori, 1925. P. 1–30.
96. Papini G. *Storia di Cristo*. Firenze: Vallecchi, 1921. P. 1–35.
97. Pareto V. *Trattato di sociologia generale*. Firenze: Barbera, 1916. Vol. 1. P. 291–302.
98. Passerini L. *Fascism in Popular Memory*. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. P. 15–55.
99. Pavone C. *Una guerra civile: Saggio storico sulla moralità nella Resistenza*. Torino: Bollati Boringhieri, 1991. P. 1–60.
100. Paxton R. *The Anatomy of Fascism*. New York: Alfred A. Knopf, 2004. P. 3–23.
101. Payne S. G. *A History of Fascism, 1914–1945*. Madison: University of Wisconsin Press, 1995. P. 3–50.
102. Petri R. *Storia economica d'Italia*. Bologna: Il Mulino, 2002. P. 1–40.
103. Pollard J. *The Fascist Experience in Italy*. London: Routledge, 1998. P. 1–30.
104. Pollard J. *The Vatican and Italian Fascism, 1929–32*. Cambridge: Cambridge University Press, 1985. P. 1–45.
105. Popper K. *The Open Society and Its Enemies*. Vol. 2. London: Routledge, 1945. P. 1–40.
106. Prezzolini G. *La cultura italiana*. Firenze: La Voce, 1923. P. 1–30.
107. Riley D. *The Civic Foundations of Fascism in Europe*. Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2010. P. 1–40.
108. Roberts D. D. *Benedetto Croce and the Uses of Historicism*. Berkeley: University of California Press, 1987. P. 1–40.
109. Rosselli C. *Socialismo liberale* / a cura di J. Rosselli. Torino: Einaudi, 1979. P. 3–50.
110. Rosselli C. *Socialismo liberale*. P. 90–140.

111. Sarfatti M. *The Jews in Mussolini's Italy*. Madison: University of Wisconsin Press, 2006. P. 1–40.
112. Sarti R. *Fascism and the Industrial Leadership in Italy, 1919–1940*. Berkeley: University of California Press, 1971. P. 1–40.
113. Sorel G. *Les illusions du progres*. Paris: Marcel Riviere, 1908. P. 1–35.
114. Sorel G. *Reflexions sur la violence*. Paris: Marcel Riviere, 1908. P. 29–67.
115. Sternhell Z. *The Birth of Fascist Ideology*. Princeton: Princeton University Press, 1994. P. 3–40.
116. Toniolo G. *L'economia dell'Italia fascista*. Roma–Bari: Laterza, 1980. P. 1–45.
117. Van Dijk T. A. *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: SAGE, 1998. P. 21–55.
118. Wodak R., Meyer M. *Methods of Critical Discourse Analysis*. London: SAGE, 2001. P. 1–35.
119. Zamagni V. *The Economic History of Italy, 1860–1990*. Oxford: Clarendon Press, 1993. P. 240–290.

ДОДАТОК А. ХРОНОЛОГІЯ КЛЮЧОВИХ ПОДІЙ (1918–1945)

- 1918, 4 листопада – Італія перемагає у Першій світовій війні в складі Антанти.
- 1919, 23 березня – заснування "Fasci di Combattimento" у Мілані.
- 1919, червень – Версальський мир. Італія не отримує очікуваних територіальних надбань. Початок риторики "vittoria mutilata".
- 1919–1920 – "Biennio rosso" (Червоне дворіччя): хвиля страйків і захоплень фабрик робітниками.
- 1921, листопад – заснування Національної фашистської партії (PNF).
- 1922, 27–29 жовтня – "Похід на Рим". Король Віктор Емануїл III пропонує Муссоліні сформувати уряд.
- 1922, 31 жовтня – Муссоліні стає прем'єр-міністром.
- 1923, 14 січня – Освітня реформа Джентіле.
- 1924, 6 квітня – Парламентські вибори. Фашисти отримують більшість.
- 1924, 10 червня – Викрадення і вбивство соціаліста Джакомо Маттеотті фашистами. Початок "кризи Маттеотті".
- 1925, 3 січня – Промова Муссоліні в Палаті депутатів. Він бере відповідальність за всі дії фашизму. Початок переходу до диктатури.
- 1925, травень – "Маніфест фашистських інтелектуалів" Джентіле.
- 1925, травень – "Маніфест антифашистських інтелектуалів" Кроче.
- 1925, жовтень – "Пакт Палаццо Відоні". Конфіндустрія визнає фашистські профспілки.
- 1925, листопад – "Leggi fascistissime": заборона опозиційних партій, скасування виборних мерів.
- 1926, січень – Закон про повноваження Голови уряду.

1926, квітень – Закон Рокко про синдикати: монополія фашистських профспілок, заборона страйків.

1926, листопад – Особливий трибунал для захисту держави. Заснування OVRA.

1926, листопад – Антоніо Грамші заарештований.

1927, квітень – "Carta del Lavoro" (Хартія праці).

1928, грудень – Закон про Велику раду фашизму як верховний орган держави.

1929, 11 лютого – Латеранські угоди між Ватиканом і Італією.

1929–1935 – Антоніо Грамші пише "Тюремні зошити".

1929 – Заснування Карло Россел'ї руху "Giustizia e Liberta" в Парижі.

1932 – Публікація "Доктрини фашизму" в "Enciclopedia Italiana".

1934 – Завершення формування системи 22 корпорацій.

1935, жовтень – Початок Ефіопської війни.

1936, травень – Проголошення Італійської Імперії після завоювання Ефіопії.

1936, липень – Початок громадянської війни в Іспанії. Італія підтримує Франко.

1936, жовтень – Утворення "Осі Рим–Берлін".

1937, 27 квітня – Смерть Антоніо Грамші.

1937, червень – Вбивство братів Россел'ї агентами OVRA у Нормандії.

1937 – Заснування "Gioventu Italiana del Littorio" (GIL).

1937 – Створення Міністерства народної культури (Minculpop).

1938, вересень – Прийняття "расових законів" проти євреїв.

1939, березень – Скасування Палати депутатів. Створення Палати фашій і корпорацій.

1939, травень – "Сталевий пакт" з Німеччиною.

1940, 10 червня – Італія вступає у Другу світову війну на боці Німеччини.

1943, 10 липня – Висадка союзників на Сицилії.

1943, 25 липня – Велика рада фашизму голосує проти Муссоліні. Король його відсторонює.

1943, 8 вересня – Перемир'я Італії з союзниками.

1943, вересень – Німецька окупація Північної і Центральної Італії. Створення RSI (Repubblica Sociale Italiana, Salò).

1943–1945 – Resistenza (Рух Опору) проти німецьких окупантів і RSI.

1945, 28 квітня – Беніто Муссоліні розстріляний партизанами в Дзонго.

1945, 2 травня – Капітуляція німецьких військ в Італії.

1946, 2 червня – Референдум. Італія стає Республікою.

1948, 1 січня – Набуття чинності Конституції Італійської Республіки.

ДОДАТОК Б. БІОГРАФІЧНІ ДОВІДКИ

Беніто Муссоліні (Benito Mussolini, 1883–1945)

Засновник італійського фашизму і Дуче. Народився в Предаппіо (Романья) у родині соціалістичного коваля. Спочатку – соціаліст і журналіст, головний редактор "Avanti!". У 1914 р. розриває з соціалістичною партією через підтримку участі Італії у Першій світовій війні. Засновує газету "Il Popolo d'Italia". У 1919 р. створює "Fasci di Combattimento". З 1922 р. – прем'єр-міністр. З 1925 р. – диктатор. У 1943 р. усунутий королем, врятований нацистами, очолив RSI. Розстріляний партизанами 28 квітня 1945 р.

Джованні Джентіле (Giovanni Gentile, 1875–1944)

Італійський філософ, "офіційний філософ фашизму". Автор системи "актуального ідеалізму". Міністр народної освіти (1923–1924). Співавтор "Доктрини фашизму". Реформатор італійської системи освіти. У 1925 р. написав "Маніфест фашистських інтелектуалів". Організував "Enciclopedia Italiana". У роки RSI підтримував режим Salò, за що був убитий партизанами 15 квітня 1944 р. у Флоренції.

Антоніо Грамші (Antonio Gramsci, 1891–1937)

Італійський філософ-марксист, лідер Італійської комуністичної партії. Народився в Алесо у Сардинії в бідній родині. Випускник Туринського університету. У 1921 р. – співзасновник КПІ. У 1924–1926 рр. – депутат парламенту і генеральний секретар КПІ. Заарештований у 1926 р. незважаючи на депутатський імунітет. Засуджений до 20 років ув'язнення. У тюрмі написав "Тюремні зошити" – фундаментальний внесок у соціальну теорію ХХ

ст. Розробив концепції "гегемонії", "пасивної революції", "органічних інтелектуалів". Помер 27 квітня 1937 р.

Бенедетто Кроче (Benedetto Croce, 1866–1952)

Найвпливовіший італійський філософ першої половини XX ст. Творець "Філософії духу" – системи з чотирьох категорій (естетика, логіка, економіка, етика). Засновник журналу "La Critica" (1903–1944). Сенатор Італійського королівства. Початково підтримав Муссоліні, але в 1925 р. розірвав з режимом, опублікувавши "Маніфест антифашистських інтелектуалів". Лідер інтелектуальної опозиції фашизму через стратегію "внутрішньої еміграції". Після 1945 р. – лідер Ліберальної партії, член Установчих зборів.

Жорж Сорель (Georges Sorel, 1847–1922)

Французький соціальний філософ, теоретик революційного синдикалізму. Інженер за освітою. Автор "Роздумів про насильство" (1908). Розробив концепцію "соціального міфу" як рушійної сили революційних рухів. Реабілітував революційне насильство як "творчу силу". Зберігав ідеологічну амбівалентність – у різні моменти симпатизував і більшовизму, і монархізму. Вирішально вплинув на формування фашистської ідеології, хоча сам не був фашистом.

Вільфредо Парето (Vilfredo Pareto, 1848–1923)

Італійський соціолог, економіст, один із засновників сучасної соціологічної теорії. Походив з аристократичного роду. Викладав в Лозаннському університеті. Автор "Трактату із загальної соціології" (1916). Розробив теорію "циркуляції еліт" і концепцію "залишків" та "деривацій".

Критик демократії і парламентаризму. У 1922–1923 рр. підтримав фашистський режим, бачачи в ньому "правильну" зміну еліт.

Роберт Міхельс (Robert Michels, 1876–1936)

Німецько-італійський соціолог, учень Вебера і Парето. Автор "Соціології партійних організацій" (1911). Сформулював "залізний закон олігархії". Еволюціонував від соціал-демократії через революційний синдикалізм до відкритої підтримки фашизму. З 1928 р. – професор університету в Перуджі. Був особистим знайомим Муссоліні і одним із академічних інтелектуалів, що відкрито підтримали режим.

Альфредо Рокко (Alfredo Rocco, 1875–1935)

Італійський юрист, головний теоретик і практик фашистського права. Міністр юстиції (1925–1932). Розробив законодавчу базу фашистського режиму, включно з "Законами Рокко" 1926 р. Кодифікатор фашистського кримінального і трудового права. Автор концепції "органічної держави". Брат Артуро Рокко (відомого юриста-кримінологіста).

Карло Росселлі (Carlo Rosselli, 1899–1937)

Італійський філософ і політичний діяч, лідер ліволіберального антифашистського руху. Засновник руху "Giustizia e Libertà" (1929). Автор "Соціалістичного лібералізму" (1930) – спроби синтезу ліберальних і соціалістичних цінностей. Емігрував у Францію. Брав участь у громадянській війні в Іспанії на стороні Республіки. Убитий разом з братом Нелло агентами OVRA у Нормандії в червні 1937 р.

Ганна Арендт (Hannah Arendt, 1906–1975)

Німецько-американський філософ і політолог. Учениця Гайдегера і Ясперса. Емігрувала в США в 1941 р. Авторка "Витоків тоталітаризму" (1951) – фундаментальної праці, що сформувала концепцію тоталітаризму як принципово нового типу політичного режиму. Хоча її основний фокус – нацизм і сталінізм, її аналіз зробив вирішальний внесок у розуміння всіх форм тоталітарних ідеологій XX ст.